

ΕΕΒΣ Λ' (1960-61)

ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ
ΕΝΑΝΤΙ ΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΕΠΙΡΡΟΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ
ΚΑΤ' ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΒΕΝΕΤΙΚΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (1418-1419)

Ἡ θρησκευτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας εἰς τὰς ἑλληνικὰς αὐτῆς κτήσεις καὶ ἰδίᾳ τὴν νῆσον Κρήτην κατὰ τὸν ΙΔ' καὶ ΙΕ' αἰῶνα εἶναι γνωστὴ εἰς τὰς γενικὰς τῆς γραμμὰς¹: Μολονότι εἶχε παλαιόθεν καταργήσει τὴν ὀρθόδοξον ἑλληνικὴν ἱεραρχίαν ἐν Κρήτῃ καὶ ὥς ἐπίσημον ἐκκλησίαν ἀνεγνώριζε τὴν λατινικὴν, ἣτις καὶ ἐνέμετο σημαντικὰ φέουδα², ἡ Βενετία ἐπέτρεπεν ἐν τούτοις εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους τῆς τὴν ἐλευθέραν κατὰ τὸ δόγμα τῶν ἁσκησιν τῶν θρησκευτικῶν τῶν καθηκόντων, ἐλέγχουσα αὐτοὺς μόνον διὰ τῶν ἐμπίστων τῆς πρωτοπαπάδων καὶ πρωτοψαλτῶν³· πολλάκις μάλιστα καὶ ἐπροστάτευεν αὐτοὺς κατὰ τῶν ὑπερβασίων τοῦ λατινικοῦ κλήρου. Ἐν ὅμως ἐφοβεῖτο καὶ ἀπέκρουε πάντοτε σταθερῶς ἡ Βενετία, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἡ ἑλληνικὴ Αὐτοκρατορία τοῦ Βυζαντίου διετηροῦτο εἰσέτι ἐν ζωῇ, τὴν ἀπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐξάρτησιν τοῦ ἀκεφάλου ὀρθοδόξου κλήρου τῆς νήσου καὶ τὴν δι' ἀποστολῆς ἐπισκόπων, ἐξάρχων ἢ ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, δι' ἀπολύσεως ἐγκυκλίων γραμμάτων, δι' ἀφορισμῶν καὶ καταδικῶν ἢ διορισμῶν καὶ προνομίων ἐπέμβασιν τοῦ Πατριάρχου Κων-

¹ Τὴν κυριωτέραν περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως τῆς Κρήτης ἐπὶ Βενετοκρατίας βιβλιογραφίαν βλ. παρὰ Ν. Β. Τω μ α δ ά κ η, Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. 13 (1959), σ. 39-72 (ἰδίᾳ ἐν σ. 39-41), εἰς τὴν πρόσθετος τὰ μετὰ ταῦτα δημοσιευθέντα ἔργα τῶν Freddy Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Paris, 1959 (βλ. σ. 403-406 καὶ 428-433) καὶ Μ. Ἰ. Μ α ν ο ύ σ α κ α, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ (1453-1454) καὶ ἡ νέα συνωμοτικὴ κίνησις τοῦ 1460-1462, Ἀθῆναι, 1960 (σ. 19-22, 67-69 κ.ά.), ὡς καὶ τὰς εἰς τὰς ἐπομένας ὑποσημειώσεις 2·3 μνημονευομένας ἐργασίας.

² Βλ. τὴν μεταξὺ Βενετίας καὶ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης συμφωνίαν τοῦ 1323 τὴν ἐκδοθεῖσαν προσφάτως ὑπὸ Σ τ ε ρ γ. Γ. Σ π α ν ά κ η, Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία τῆς Κρήτης κατὰ τὴ Βενετοκρατίαν, «Κρητικά Χρονικά», τόμ. 13 (1959), σ. 243-288.

³ Βλ. τὴν ὑπὸ ἐκδοσιν ἡμετέραν ἐργασίαν «Βενετικά ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ ΙΔ'-ΙΣ' αἰῶνος (Πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος)», ἐν ΔΙΕΕ, τόμ. 15 (1961).

σταντινουπόλεως εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα τῶν ὑπὸ τὸν λέοντα τοῦ Ἀγίου Μάρκου βιούντων Ἑλλήνων¹. Διὰ τοῦτο καὶ ἤλεγχε τὰς χειροτονίας τῶν Κρητῶν ἱερέων, ἀναθέτουσα αὐτὰς εἰς ἐπισκόπους βενετικῶν κτήσεων², καὶ βίαια μέτρα δὲν ἐδίστασε νὰ λάβῃ κατὰ τῶν εἰς Κρήτην σταλέντων ἐκ Βυζαντίου περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ' αἰῶνος καὶ ἀγωνισθέντων πρὸς τόνωσιν τοῦ ὁρθοδόξου θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος κληρικῶν, οἱ οἱ δ' Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρος Κρήτης Ἀνθιμος ὁ Ὁμολογητῆς³ καὶ ὁ Ἰωσήφ Βουέννιος⁴. Βραδύτερον μάλιστα, μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντία ὑπογραφεῖσαν Ἐνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (1439), ἡ Βενετία ἐδείχθη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἀδιάλλακτος ἔναντι τῶν σθεναρῶς ἀντιταχθέντων κατὰ τῆς βιαίας ἐπιβολῆς τῆς Ἐνώσεως ὁρθοδόξων, ἡ ἀδιαλλαξία δὲ αὕτη, ὑποδαυλίσασα (ἀντὶ νὰ καταστείλῃ) τὸν ἐθνικὸν τούτων φανατισμόν, ὠδήγησεν εἰς σοβαρὰς ταραχὰς καὶ ἀνωμαλίας⁵, πρὸς μεγάλην πολιτικὴν ζημίαν τῆς θαλασσοκρατείας τοῦ Ἀδρια.

Τὴν θρησκευτικὴν ταύτην πολιτικὴν τῆς Βενετίας ἐν Κρήτῃ καὶ τὴν ἐν τῇ νήσῳ κρατοῦσαν κατάστασιν τῶν πνευμάτων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος, ἥτοι κατὰ τὸ μεταξὺ τῆς ἀπελάσεως τοῦ Ἰωσήφ Βουεννίου (περὶ τὸ 1400) καὶ τῆς ἐν Φλωρεντία Συνόδου (1439) διάστημα, ἔρχονται νὰ ἐξεικονίσουν ζωηρῶς καὶ διαφωτίσουν αἱ κατωτέρω τὸ πρῶτον ἐκδιδόμεναι δύο σειραὶ ἐγγράφων, ἅτινα ἀνευρέθησαν ὑφ' ἡμῶν κατὰ τὸ 1958 εἰς τὰ κρατικὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας.

Πρόκειται περὶ δύο πλήρων καὶ εἰς τὸ ἀκέραιον διασωθεισῶν ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἐπισήμων «*Memoriali antichi*» τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης δικογραφιῶν⁶, αἵτινες περιέχουν ἀνακρίσεις καὶ καταδίκας προσώπων ἐν Κρήτῃ, κατὰ τὰ ἔτη 1418 καὶ 1419, κατηγορηθέντων ὅτι ἤλθον εἰς σχέσεις μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου ἢ ἀπλῶς ἀνεγνώριζον τὴν δικαιοδοσίαν του.

Τὰ ἔγγραφα ταῦτα, πλὴν τῆς ὥς ἄνω γενικωτέρας σημασίας των, παρου-

¹ Βλ. Fr. Thiriet, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 403 καὶ Μ. 'Ι. Μανούσακα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 72-73, 79 καὶ 122-123.

² Βλ. Μ. 'Ι. Μανούσακα, Ἀρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καὶ Μονεμβασίας γύρω στὰ 1500, «*Πελοποννησιακά*», τόμ. 3-4 (1958-1959), σ. 95 κ.ἐξ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 61 κ.ἐξ.

³ Βλ. Κ. 'Ι. Δυοβουνιώτου, Ὁ Ἀθηνῶν Ἀνθιμος καὶ Πρόεδρος Κρήτης ὁ Ὁμολογητῆς, ΕΕΒΣ, τόμ. 9 (1932), σ. 47-79.

⁴ Βλ. περὶ τούτου κατωτέρω, ἐν σ. 98-100.

⁵ Βλ. Μ. 'Ι. Μανούσακα, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ κλπ., σ. 21-22, 69 κ.ἀ.

⁶ Archivio di Stato di Venezia — *Duca di Candia 30: Memoriali antichi*, τετράδ. 53 (olim 43b), 1417-1419, φ. 139v-145r (= Α') καὶ φ. 216r-221r (= Β').

σιάζουν εἰδικώτερον ἐνδιαφέρον καὶ διὰ τὸ εἶδος καὶ τὸ ὄντως ἀηθές περιεχόμενον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτοῖς μνημονευόμενα ἐπιφανῆ πρόσωπα τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Κρήτης, οἷα ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωσήφ ὁ Β', ὁ θεολόγος Ἰωσήφ Βρυέννιος, οἱ κωδικογράφοι Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς καὶ Ἰωάννης Συμεωνάκης, ὁ μουσικὸς Ἰωάννης Λάσκαρης κ.ἄ.

Ἄς ἐξετάσωμεν τὰς δύο ταύτας δικογραφίας κατὰ σειράν.

Ἡ πρώτη δικογραφία (Α') ἀφορᾷ εἰς παράδοξον ἐπεισόδιον, προκλήθην τῇ 6 Ὀκτωβρίου 1418, κατὰ τὴν τέλει μνημοσύνου εἰς τὸν ἐν Χάνδακι ναὸν τῆς Βηθλεὲμ, με πρωταγωνιστὰς τὸν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως μουσικοδιδάσκαλον καὶ ψάλτην Ἰωάννην Λάσκαρην ἀφ' ἐνὸς καὶ τὸν πρωτοψάλτην Χάνδακος Ἐμμανουὴλ Σάβιον καὶ τρεῖς ὀρθοδόξους ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος ἀφ' ἑτέρου. Ἡ δικογραφία περιλαμβάνει δεκατρία ἐν ὧν ἔγγραφα, ἥτοι τὴν κατὰ τοῦ Λάσκαρη μήνυσιν καὶ κατάθεσιν τοῦ Σαβίου, ἀπὸ 8 Ὀκτωβρίου 1418 (ἀριθ. 1), τὴν ἀπὸ 17 Ὀκτωβρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀπολογία τοῦ Λάσκαρη (ἀριθ. 9), δέκα μαρτυρικὰς καταθέσεις γενομένας μεταξὺ 10ης καὶ 22ας τοῦ αὐτοῦ μηνὸς (ἀριθ. 2-8 καὶ 10-12) καὶ τέλος τὴν ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1418 δουκικὴν ἀπόφασιν περὶ καταδίκης καὶ ἀπελάσεως τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη (ἀριθ. 13).

Ὡς μάρτυρες αὐτόπται τοῦ ἐπεισοδίου ἐξητάσθησαν ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τοῦ Χάνδακος ἑξ ἱερωμένοι (προταθέντες ὑπὸ τοῦ μηνυτοῦ) καὶ τέσσαρες λαϊκοὶ (προταθέντες ὑπὸ τοῦ μηνυθέντος). Καὶ ἱερωμένοι μὲν ἦσαν ὁ ἱερομόναχος Βενιαμὴν Σκολάρης, πνευματικὸς τοῦ ναοῦ τῆς Βηθλεὲμ (ἀριθ. 2), ὁ ἀδελφὸς τούτου μοναχὸς Μάξιμος Σκολάρης (ἀριθ. 3) καὶ οἱ ἱερεῖς τοῦ Χάνδακος Ἰωάννης Κατσαδούρης, Γεώργιος Καπέλλας, Κώστας Φιλίππος ἢ Σκουλούδης καὶ Νικόλαος Θεολογίτης (ἀριθ. 5-8). Ἐξ αὐτῶν οἱ δύο πρῶτοι εἶναι κἄπως ἀντικειμενικοί, ἐνῶ οἱ τέσσαρες τελευταῖοι εἶναι ἐκδήλως δυσμενέστατα διατεθειμένοι πρὸς τὸν Λάσκαρην, ἀφοῦ, ὥς θὰ ἴδωμεν, εἶναι αὐτοὶ οὗτοι οἱ ὀργανωταὶ καὶ πρωταγωνισταὶ τῶν ἐπεισοδίων. Λαϊκοὶ δὲ μάρτυρες ἐξητάσθησαν οἱ κάτοικοι τοῦ Βούργου τοῦ Χάνδακος Μιχαλῆτος Σκύλος (ἀριθ. 4), Ἰωάννης Σκουλούδης, ὁ ἀναλαβὼν τὴν φροντίδα τῆς τελέσεως τοῦ μνημοσύνου κατὰ παράκλησιν τῶν οἰκείων τοῦ μεταστάντος, ἀνεψιὸς δὲ τοῦ ἱερέως Σκουλούδη (ἀριθ. 10), ὁ Ἄγγελος Σεβαστός, ἀνεψιὸς τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεὲμ Βενιαμὴν Σκολάρη (ἀριθ. 11) καὶ ὁ Δημήτριος Κολυβᾶς (ἀριθ. 12). Οἱ λαϊκοὶ οὗτοι εἶναι δεδηλωμένοι ὑπὲρ τοῦ Λάσκαρη, πρέπει δὲ νὰ θεωρηθοῦν ἀξιοπιστότεροι, ὥς ἀμέτοχοι τῶν ἐπεισοδίων καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀντικειμενικοὶ παρατηρηταί. Μεταξὺ τῶν καταθέσεων τῶν μαρτύρων κατηγορίας καὶ ὑπερασπίσεως παρατηροῦνται σημαντικαὶ διαφοραὶ εἰς ἀρχετὰ καὶ καίρια σημεῖα. Τοῦτο δυσχεραίνει σοβαρῶς ἡμᾶς εἰς τὸ ν' ἀναπαραστήσωμεν τὰ διατρέξαντα ἐν πάσῃ

ἀκριβεία καὶ λεπτομερεία. Παρὰ ταῦτα, συγκρίνοντας τὰς μαρτυρίας ταύτας πρὸς ἀλλήλας καὶ σταθμίζοντας τὴν βαρύτητα ἐκάστης, δυνάμεθα ἴσως νὰ προβῶμεν εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων ὡς ἀκολούθως.

Ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ὅστις εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς εἰς ἡμᾶς ὡς συνθέτης μελῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς παραδεδομένων διὰ διαφόρων χειρογράφων κωδίκων¹, εἶχεν, ὡς ἀναφέρει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, συγγενεῖς καὶ ἀγαθὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἅτινα ἐγκατέλειπεν, ἵνα ἔλθῃ καὶ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν βενετοκρατούμενην καὶ εὐνομούμενην, ὡς ἐπίστευε, Κρήτην πρὸ ἐπταστίας περίπου, ἥτοι περὶ τὸ 1411. Φαίνεται δὲ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἦτο ἤδη πεπειραμένος καὶ δοκιμώτατος μουσικοδιδάσκαλος καὶ ψάλτης, ἀπολαύων τῆς ἐκτιμήσεως καὶ αὐτοῦ τοῦ Αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου (ἥτοι ἐν προκειμένῳ τοῦ Μανουῆλ Β' Παλαιολόγου) καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου². Ἐλθὼν εἰς τὴν νῆσον, ἵδρυσεν ἰδίαν σχολὴν ἐν Χάνδακι, ἔνθα ἐδίδασκε τοὺς νέους τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν. Δὲν γνωρίζομεν ἂν μόνῃ ἢ ἐπιθυμίᾳ τοῦ προσπορισμοῦ πλειόνων χρημάτων ἐκ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς τέχνης του ἢ καὶ λόγοι σχετιζόμενοι πρὸς τὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος τῶν ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς δουλευόντων Κρητῶν ὑπηγόρευ-

¹ Ἐκ τούτων μνημονευτέοι ἐνταῦθα ὁ τῆς μονῆς Μεγ. Λαύρας Ε 173 (τοῦ ἔτους 1436), ἔνθα σημειοῦται (βλ. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Θράκες μουσικοί, ΕΕΒΣ, τόμ. 12 (1936), σ. 61, ἀριθ. 48) ὡς « Λάσκαρις Ἰωάννης ἀπὸ τῆς Κρήτης », ὁ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 963 (Ἰ. Σακκελίωτος, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνησι, 1892, σ. 173), ἔνθα φέρεται ὡς « Ἰωάννης Λάσκαρης Κρής », οἱ τῆς Μονῆς Λειμῶνος ὑπ' ἀριθ. 238 καὶ 244 (Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη, τόμ. Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σ. 115 καὶ 116), ἔνθα ἀναγράφεται ὡς Ἰωάννης Λάσκαρις κλπ. Σημειωτέον ὅτι γνωστὸς ἐκ μουσικῶν κωδίκων εἶναι καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρις Πηγωνίτης, ὅστις ὑπὸ τοῦ Σωφρ. Εὐστρατιάδου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 61 (ἀριθ. 49) ταυτίζεται πρὸς τὸν ἡμέτερον. Τοῦτο δὲν φαίνεται βέβαιον, διότι εἰς τινὰς κώδικας φέρονται παραλλήλως καὶ διαστέλλονται τὰ δύο ὀνόματα, ὡς π.χ. εἰς τὸν κώδικα τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης ὑπ' ἀριθ. 893 (βλ. Ἰ. Σακκελίωτος, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 162). (Περὶ τοῦ βυζαντινοῦ ἐπωνύμου Πηγωνίτης βλ. ἰδίᾳ Ν. Α. Βέην ἐν « Βυζαντίδι », τόμ. 2 (1910), σ. 76 καὶ 78, V. Laurent ἐν « Ἑλληνικοῖς », τόμ. 6 (1933), σ. 211 (ἀριθ. 498), τόμ. 7 (1934), σ. 282 (ἀριθ. 609) καὶ σ. 289 (ἀριθ. 640), H. Grégoire ἐν « Byzantion », τόμ. 12 (1937), σ. 283-292 καὶ Στίλπ. Κυριακίδην ἐν « Ἐπετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς » τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 3 (1938), σ. 331 καὶ 479). Ἄς σημειωθῇ, τέλος, ὅτι εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 1414 Βατοπεδινὸν κώδικα φέρονται καὶ « σίχοι Ἰωάννη Λάσκαρη τοῦ Συρπαγάνου, μελισθέντες παρὰ Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδάρη » (Σωφρ. Εὐστρατιάδου - Ἀρκαδίου Βατοπεδινόου, Κατάλογος τῶν ἐν τῇ Ἱερᾷ Μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων, ἐν Κανταβριγίᾳ καὶ ἐν Παρισίοις, 1924, σ. 224).

² Βλ. τὴν κατάθεσιν τοῦ Δημ. Κολυβά (ἔγγρ. 12): « ...como iera avanti lo misser lo imperador e del patriarcha vigniva amadha la mia arte... ».

σαν εἰς τὸν Λάσκαρην τὴν ἐγκατάστασίν του εἰς τὴν κρητικὴν πρωτεύουσαν· τὸ δεύτερον ὅμως φαίνεται ἀρκούντως πιθανόν. Ὁ Λάσκαρης, φέρων ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ οἴκου ὄνομα¹, θὰ ἦτο βεβαίως, εἰς τὰ ὅμματα τοῦ ὁρθοδόξου ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, ὁ ἐπίλεκτος ἐκπρόσωπος τῆς ψαλτικῆς τέχνης τοῦ Βυζαντίου, ἀρρήκτως συνδεδεμένης μετὰ τῆς ὁρθοδοξίας. Ἦτο λοιπὸν φυσικὸν νὰ τυγχάνῃ γενικῆς ἀναγνωρίσεως καὶ τιμῆς καὶ νὰ προσκαλῇται συχνάκις, ὥς ἀναφέρει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, ὑπὸ κατοίκων τοῦ Χάνδακος, ἵνα ψάλλῃ εἰς κηδεῖας ἢ μνημόσυνα. Τοῦτο ὅμως ἀπήρεσκε προφανῶς εἰς τὸν πρωτοψάλτην τοῦ Χάνδακος, διδόντα εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Λάσκαρη οὐδόλως εὐκαταφρόνητον ἀνταγωνιστήν. Προστριβαὶ δὲν ἐβράδυναν νὰ δημιουργηθοῦν μετὰ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἐκπροσώπων δύο ἀντιμαχομένων κόσμων — τοῦ μὲν ἔχοντος τὴν λαϊκὴν συμπαράστασιν, ἀλλ' ἀνισχύρου ἐν ξένῃ ἐπικρατείᾳ, τοῦ δὲ στηριζομένου κυρίως εἰς τῶν κρατούντων τὴν ὑποστήριξιν. Ὁ πρωτοψάλτης διετύπωσε παράπονα εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς κατὰ τοῦ Λάσκαρη, αὐταὶ ὅμως, παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν των ὅπως μὴ δυσαρεστήσουν τὸν προστατευόμενόν των, ἠναγκάσθησαν ν' ἀναγνωρίσουν δι' ἀποφάσεως τὸ δικαίωμα εἰς τὸν Λάσκαρην, ὅπως μεταβαίῃ καὶ ψάλλῃ μόνον ὅπου καὶ ὅταν προσεκαλεῖτο. Φαίνεται ὅτι, ὁσάκις συνέπιπτε νὰ προσκληθῇ ταυτοχρόνως μετὰ τοῦ Λάσκαρη καὶ ὁ πρωτοψάλτης εἰς τὴν αὐτὴν ἀκολουθίαν, ἡ σύγκρισις τοῦ ἐμπείρου καὶ ἐπιβλητικοῦ Κωνσταντινουπολίτου μουσικοδιδασκάλου² μετὰ τοῦ ἐγχωρίου ἡμιμαθοῦς πρωτοψάλτου³ ἦτο συντριπτικὴ διὰ τὸν τελευταῖον. Ἡ προτίμησις ἄλλως τε καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία τοῦ ὁρθοδόξου ἐκκλησιάσματος δὲν ἦτο δυνατὸν παρὰ νὰ εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἐκπρόσωπον τοῦ ἐλευθέρου βυζαντινοῦ κράτους καὶ τῆς ὁρθοδοξίας καὶ ὄχι πρὸς τὸν πειθηνίως ὑποτεταγμένον εἰς τὰς ἐντολὰς τῶν κυριάρχων τῆς νήσου Βενετῶν πρωτοψάλτην, ὅστις καὶ ἦτο ὑποχρεωμένος νὰ διατηρῇ στενὰς σχέσεις μετὰ τῆς μισητῆς ἐν Κρήτῃ λατινικῆς ἱεραρχίας. Τὴν κατάστασιν ταύτην βαρέως θὰ ἔφερεν ὁ πρωτοψάλτης καὶ οἱ ὀλίγοι σὺν αὐτῷ ἱερεῖς, οἵτινες ἦσαν πιθανώτατα ἐκ τῶν ἐχόντων ἀφορμὰς δυσαρεσκείας κατὰ τοῦ Πατριαρχείου, ὥς τιμωρηθέντες διὰ παραπτώματα ἢ ἄλλο τι. Διὸ καὶ ὥς μόνον τρόπον ἀπαλλαγῆς των ἀπὸ τοιοῦτου ὀχληροῦ ἀντιπάλου ἐπενόησαν οὗτοι ἀπὸ κοινοῦ

¹ Βλ. Β. Α. Μυστακίδου, Λασκάρις. 1400 - 1869, ΕΕΒΣ, τόμ. 5 (1928), σ. 131 - 168, ὅστις ὅμως ἀγνοεῖ τὸν περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος.

² Βλ. τὰ ἐν τῇ καταθέσει τοῦ μηνυτοῦ περὶ τοῦ Λάσκαρη λεγόμενα (ἔγγρ. 1) ὅτι οὗτος «*stetit in choro... cum magno regalio et superbia, quatiendo vel schasando caput et mimando, prout consuetus est facere*».

³ Τοῦτον ὁ Λάσκαρης, κατὰ τινὰς καταθέσεις (βλ. ἔγγρ. 5, 6, 8), ἀπεκάλεσε χαρακτηριστικῶς *cestarolum*, ἦτοι καλαθοπλέκτην (!). Ὁ δὲ μάρτυς Ἰω. Σκουλούδης κατέθεσεν (ἔγγρ. 10) ὅτι «*protosalti nescit cantare per artem et dictus Jani cantat per artem*».

τὴν εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς καταγγελίαν τοῦ Λάσκαρη ὡς ἐκφραζομένου καὶ δρωῦτος κατὰ τῶν Βενετῶν καὶ ὡς ὄργανου τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα ἐπιτύχουν οὕτω τὴν ὀριστικὴν ἀπέλασίν του ἐκ τῆς νήσου. Δὲν ἀποκλείεται προσέτι νὰ ἐγένετο τοῦτο τῇ συγκαταθέσει ἢ καὶ τῇ ὑποδείξει τῶν βενετικῶν ἀρχῶν, αἵτινες βεβαίως θὰ ἔκρινον ὡς ἀσύμφορον τὴν αὕξουσαν δημοτικότητα τοῦ ἐκ Βυζαντίου μουσικοῦ. Τοιοῦτοτρόπως ἐσκηνοθετήθη καὶ προεκλήθη τὸ ἐπεισόδιον, ὅπερ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν καταγγελίαν. Ὡς θὰ ἴδωμεν δέ, ἡ κατὰ τοῦ Λάσκαρη σκευωρία ἐπέτυχε πράγματι καθ' ὅλην τὴν γραμμὴν.

Ἡ κατάλληλος εὐκαιρία παρουσιάσθη ὅτε, τὴν 6ην Ὀκτωβρίου 1418 (ἡμέραν Πέμπτην¹), ἐτελεῖτο μνημόσυνον, εἰς τὸν ναὸν τῆς Βηθλεέμ², τοῦ υἱοῦ τῆς παπαδιᾶς Καθαροῦδαινας³. Εἰς τὸ μνημόσυνον τοῦτο προσεκλήθησαν νὰ ψάλουν πολλοὶ ἱερεῖς, ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος πρωτοψάλτης Ἐμμανουὴλ Σάβιος⁴ καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ Χάνδακος, ὅστις, ὡς ἄλλοθεν γνωρίζομεν, ἦτο ὁ Ἰωάννης Συμεωνάκης⁵, ἀνὴρ λογιώτατος καὶ δόκιμος κωδικογράφος⁶. Προσεκλήθη ἐπίσης καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης ὑπὸ

¹ Βλ. ἔγгр. 1, 5, 6, 7, 8, 9. Ἐν ἑγγράφῳ 4 ἀναφέρεται Τετάρτη ἢ Πέμπτη καὶ ἐν ἑγγρ. 2 Τετάρτη. Ἡ 6 Ὀκτωβρίου ὁμοῦς τοῦ ἔτους 1418 ἦτο πράγματι Πέμπτη.

² Οὗτος ἔκειτο ὅπου νῦν ἡ ὁμώνυμος πύλη τοῦ τείχους, κατηδαφίσθη δὲ βραδύτερον πρὸς ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος.

³ Βλ. ἔγгр. 10 καὶ 11. Ἡ αὕτη παπαδιά Καθαροῦδαινα (ἦτοι σύζυγος ἢ πιθανώτερον χήρα τοῦ ἱερέως Καθαροῦ) φέρεται καὶ ἐν ἄλλῳ κρητικῷ ἑγγράφῳ τῆς 12 Ἰουνίου 1420 ἐκδοθέντι ὑφ' ἡμῶν εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 12 (1958), σ. 426 (στ. 35). Περιέργως ὁ δι' ὃν τὸ μνημόσυνον υἱὸς αὐτῆς ὀνομάζεται ἐν τῷ ἑγγράφῳ ὑπ' ἀριθ. 12 «*Michaleto Sagharia noder che fò*».

⁴ Ἡ παλαιότερα γνωστὴ εἰς ἡμᾶς μνεῖα τοῦ Ἐμμανουὴλ Σαβίου ὡς πρωτοψάλτου Χάνδακος φέρεται εἰς βενετικὸν ἑγγραφον ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου 1414 (A.S.V. — *Duca di Candia 11: Atti antichi*, τετράδ. 22α, 1414 - 1415, φ. 75ν) προσεχῶς δημοσιευόμενον ὑφ' ἡμῶν. Πρὸ αὐτοῦ πρωτοψάλτης Χάνδακος εὐρῆται ὁ Γεώργιος Παυλόπουλος (1399, 1406), δὲν ἀποκλείεται ὁμοῦς νὰ ἐχρημάτισεν ἐνδιαμέσως καὶ ἄλλος τις. Τὸν Σάβιον συναντῶμεν βραδύτερον καὶ εἰς ἑγγραφα τοῦ 1423 καὶ 1424 (ὑπὸ δημοσίευσιν ἐπίσης), ὡς καὶ εἰς ἕτερον τοῦ 1449 (;), οὗ μνεῖα παρὰ Ν. Iorga, Documents concernant les Grecs et les affaires d'Orient, tirés des registres de notaires de Crète, ἐν «*Revue historique du Sud-Est europeen*», τόμ. 14 (1937), σ. 104 - 105 (παραφθείραντος τὸ ἐπώνυμον εἰς *Scivio*).

⁵ Τὸν Ἰωάννην Συμεωνάκην ὡς πρωτοπαπᾶν Χάνδακος συνηντήσαμεν τὸ παλαιότερον εἰς τὸ αὐτὸ ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου 1414 ἑγγραφον, περὶ οὗ ἐν τῇ προηγούμενῃ ὑποσημειώσει. Ἐκτοτε ἀνεύρομεν αὐτὸν πλειστάκις, εἰς ἑγγραφα τῶν ἐτῶν 1417, 1423, 1424, 1427, 1445, 1446 καὶ 1448, αἵτινα ἔχομεν ὑπὸ δημοσίευσιν.

⁶ Βλ. περὶ αὐτοῦ τὴν ἀξιόλογον μελέτην τοῦ Silvio Giuseppe Mercati, Di Giovanni Simeonachis, protopapa di Candia, ἐν «*Miscellanea Giovanni Mercati*», τόμ. III (= *Studi e Testi*, n° 123), 1946, σ. 312 - 341. Ἡ ἐργασία τοῦ Β. Λαοῦδα, Δύο Κρῆτες κωδικογράφοι κατὰ τοὺς πρὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς

τοῦ ἀναλαβόντος τὴν μέριμναν τῆς τελέσεως τοῦ μνημοσύνου Ἰωάννου Σκουλούδη, ἐνδιαφερομένου, διὰ τῆς προσκλήσεως τούτου, νὰ προσδώσῃ μεγαλυτέραν λαμπρότητα εἰς αὐτό. Κατὰ τὰ νόμιμα, τὸ πρόσταγμα κατὰ τὴν ψαλμωδίαν ἔπρεπε νὰ ἔχῃ ὁ πρωτοψάλτης. Ἐνταῦθα ὅμως δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐπισήμου λειτουργίας, ἀλλὰ περὶ ἰδιωτικοῦ μνημοσύνου, ὅπου ἡ ἐπιθυμία τοῦ δι' αὐτὸ δαπανῶντος ἦτο νὰ χρησιμοποιηθῇ καταλλήλως ὁ ἱκανώτερος τῶν ψαλτῶν. Μόλις λοιπὸν ὁ πρωτοψάλτης ἐπεχείρησε νὰ ψάλλῃ τὴν ἀρχὴν τῆς μνημοσύνου ἀκολουθίας, ὁ Λάσκαρης, ἔχων συναίσθησιν τῆς ὑπεροχῆς του καὶ παροτρυνόμενος καὶ ὑπὸ τοῦ προσκαλέσαντος αὐτὸν ἀκριβῶς διὰ τὴν τέχνην του Ἰωάννου Σκουλούδη, ὑψήρπασεν ἐκ τοῦ στόματος τοῦ πρωτοψάλτου τὴν ψαλμωδίαν¹ καὶ ἠνάγκασεν αὐτὸν ὡς ἀδέξιον, νὰ σιγήσῃ. Τὸ αὐτὸ ἐπανελάβε καὶ κατὰ τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην στάσιν² τῆς ἀκολουθίας. Καὶ ὁ μὲν πρωτοψάλτης καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς οὐδὲν εἶπον, ἀρκεσθέντες εἰς τὸ ν' ἀνταλλάξουν βλέμμα συγκρατουμένης δυσφορίας. Οἱ ἱερεῖς ὅμως Κώστας Φιλίππος ἢ Σκουλούδης, Νικόλαος Θεολογίτης καὶ Ἰωάννης Κατσαδοῦρης, προσυνεννοημένοι προφανῶς³, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια αὐτῶν καὶ ἀπεχώρησαν τοῦ χοροῦ, εἰς ἔνδειξιν διαμαρτυρίας διὰ τὴν παραβιαζομένην ἐκκλησιαστικὴν τάξιν καὶ πρὸς γενικὴν κατάπληξιν καὶ σύγχυσιν τοῦ ἐκκλησιάσματος, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ Λάσκαρη, μὴ ἀντιληφθέντος ἐξ ἀρχῆς τὸν σκοπὸν αὐτῶν. Ὁ ἱερεὺς Σκουλούδης, ἐπιτιμηθεὶς ὑπὸ τοῦ διοργανωτοῦ τοῦ μνημοσύνου καὶ ἀνεπιουῦ τοῦ Ἰωάννου Σκουλούδη, ἠναγκάσθη νὰ ἐπανεέλθῃ, τὸ αὐτὸ δ' ἔπραξε μετ' ὀλίγον καὶ ὁ Θεολογίτης. Ὅτε ὅμως ὁ τελευταῖος ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ φαινομενικῶς ἀταράχου παραμείναντος πρωτοψάλτου νὰ συνεχίσῃ

Κωνσταντινουπόλεως χρόνους. Ἰωάννης Συμεωνάκης καὶ Πέτρος Λαμπάρδος, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 2 (1948), σ. 540-545, μόνον ὡς πρὸς τὸν μαθητὴν τοῦ Συμεωνάκη Λαμπάρδον προσφέρει νέα στοιχεῖα. Ὁ Συμεωνάκης ἀπεβίωσε μικρὸν πρὸ τοῦ 1452, ὅτε διεδέχθη αὐτὸν ὁ Μᾶρκος Παυλόπουλος· βλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, « Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ », σ. 43, σημ. 4.

¹ Ἦτοι τὴν ἀρχὴν τῆς πρώτης στάσεως (τὸ « Ἀμωμοὶ ἐν ὁδοῖ... ») τῆς νεκρωσίου ἀκολουθίας.

² Ἦτοι τὸ « Αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με καὶ ἔπλασάν με... » καὶ τὸ « Ἐπίβλεπον ἐπ' ἐμὲ καὶ ἐλέησόν με... ». Ἀσφαλῶς τοῦτο θὰ εἶχε πράξει ὁ Λάσκαρης καὶ εἰς προηγουμένας παρομοίας περιστάσεις (πρβλ. καὶ ἔγγρα. 13), διό καὶ τὴν φορὰν ταύτην οἱ ἀντίπαλοί του δὲν εὐρέθησαν ἀπροετοίμαστοι.

³ Ὁ μάρτυς Ἀγγελος Σεβαστὸς κατέθεσεν (ἔγγρα. 11) ὅτι, ὡς ἤκουσε παρὰ τοῦ ἐτέρου μάρτυρος ὑπερασπίσεως Δημ. Κολυβά (ὅστις ὅμως παρέλειψε νὰ καταθέσῃ τοῦτο), οἱ ἱερεῖς οὗτοι, ἐρχόμενοι εἰς τὸ μνημόσυνον, εἶχον ἀπὸ κοινοῦ προαποφασίσαι, ἂν ὁ Λάσκαρης παρίστατο καὶ ἔψαλλε, νὰ ἐκδυθοῦν τὰ ἄμφιά των καὶ ν' ἀποχωρήσουν. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἡ ρητὴ βεβαίωσις αὕτη θεωρηθῇ ὑποπτος, ἐκ τῆς ὅλης ἐξελίξεως τῆς ὑποθέσεως καθίσταται πρόδηλον ὅτι ὑπῆρχε προσυνεννόησις μεταξὺ τῶν ἱερέων τούτων πρὸς ἀλλήλους, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν πρωτοψάλτην.

τὴν ψαλμωδίαν, ἐδημιούργησε νέον ἐπεισόδιον, κραυγάζων εἰς τοῦτον ὅτι αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ πρωτοψάλτης, ἀφοῦ ὁ Λάσκαρης τὸν ὑποκαθιστᾷ αὐθαίρετως καὶ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν γνωρίζει ἀληθῶς εἰς τίνα ὀφείλει νὰ ὑπακούσῃ. Τότε ὁ Λάσκαρης, ἀντιληφθεὶς πλέον ὅτι πάντα ταῦτα εἶχον σκηνοθετηθῇ καὶ ἀπέβλεπον εἰς βάρος του, ἐταράχθη σφοδρῶς καί, ἀπολέσας τὴν ψυχραιμίαν του — πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἐπεδίωκον καὶ ἀνέμενον οἱ ἀντίπαλοί του — ἐξετράπη ἐν μέσῃ ἀκολουθίᾳ εἰς λόγους πλήρεις ὀργῆς, παραπόνου καὶ ἀγανακτήσεως ἐναντίον τόσον τοῦ πρωτοψάλτου, ὅσον καὶ τοῦ Θεολογίτου. Καὶ τὸν μὲν πρωτοψάλτην κατηγόρησεν ὥς ἐκ προμελέτης ὑποκινήσαντα τὸ πραξικόπημα τοῦτο τῶν ἱερέων. Πάντας δ' ὁμοῦ ἐπέκρινε δριμύως, λέγων ὅτι διαπράττουν ἀδικίαν ἐπιχειροῦντες νὰ ἐμποδίσουν αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀσκῇ τὸ ἐπάγγελμά του καὶ νὰ πρᾶσσοιζται τὸν ἐπιούσιον, ἀφοῦ οὐδὲν κακὸν ποιεῖ ἐργαζόμενος, οὐδ' εἶναι ἀφωρισμένος, ἀλλὰ τοῦναντίον ἔχει καὶ αὐτὸς παρὰ τῶν Βενετῶν τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ, κατὰ δὲ τὸ παρελθὸν πανταχοῦ ὅπου ἔψαλλεν εἰς ἄλλους τόπους, ἀκόμη καὶ τουρκοκρατουμένους, ἦτο παρὰ πάντων σεβαστός. Ἐξῆρεν ἀντιθέτως τὴν σὺνφρονα σιάσιν τοῦ πρωτοπαπᾶ (Ἰωάννου Συμεωνάκη), ὅστις, μολονότι προΐστατο πάντων, δὲν ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ ἐπέμβῃ¹, καὶ διεκήρυξε δημοσίᾳ ὅτι διὰ τοῦ τρόπου τούτου ὁ Σάβιος ἐπεζήτει νὰ τὸν ἀναγκάσῃ ὅπως ἐγκαταλείψῃ τὴν νῆσον. Τέλος φαίνεται ὅτι ἐν τῇ παραφορᾷ του ἐχρησιμοποίησεν — ὥς κατετέθη ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν μαρτύρων — καὶ ὑβριστικούς τινας χαρακτηρισμοὺς ἐναντίον τοῦ πρωτοψάλτου, ἀποκαλέσας αὐτὸν ἀλιτήριον, ἀμαθῆ κλπ. Ἀντιθέτως ὅμως δὲν φαίνεται ἀκριβὲς ὅτι ἠπέλιψε τὸν πρωτοψάλτην ὅτι θὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωήν, διότι τοῦτο κατέθεσαν, πλὴν τοῦ Σαβίου, μόνον ὁ Κατσαδούρης καὶ ὁ Καπέλλας, διέψευσαν ὅμως τέσσαρες ἄλλοι μάρτυρες, οὔτε ὅτι ἐξεστόμισε χυδαίαν ὕβριν κατὰ τοῦ διορίσαντος τὸν πρωτοψάλτην (ἦτοι κατὰ τῆς βενετικῆς ἀρχῆς) καὶ ὅτι διεκήρυξεν ὅτι αὐτὸς ἔχει ἄδειαν νὰ ψάλλῃ παρὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου, διότι μόνοι οἱ Κατσαδούρης, Καπέλλας καὶ Θεολογίτης ἰσχυρίσθησαν ταῦτα, ἐνῶ ἀντιθέτως καὶ αὐτὸς ὁ ἱερεὺς Κώστας Φιλίππος ἢ Σκουλούδης, μολονότι ἐκ τῶν πρωταιτίων τοῦ ἐπεισοδίου, ἐτήρησε χαρακτηριστικὴν σιγὴν. Ἐναντι τῆς ἐκρήξεως ταύτης τῆς ὀργῆς τοῦ Λάσκαρη ὁ πρωτοψάλτης ἐπέδειξεν ἀπάθειαν καὶ ψυχραιμίαν (τοῦθ' ὅπερ ἐνισχύει ἔτι μᾶλλον τὴν περὶ προμελέτης ἐκδοχὴν) καὶ οὐδεμίαν ὕβριν ἐξεστόμισε, κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν. Τὴν μεθεπομένην ὅμως ἡμέραν ὑπέβαλεν ἐνώπιον τῶν βενετικῶν ἀρχῶν μήνυσιν κατὰ τοῦ Λάσκαρη ἐπὶ ἐξυβρίσει καὶ ἀντιποιήσει τῆς ἐξουσίας του. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι πάντες οἱ πρωτο-

¹ Εἶναι ἐνδεικτικοὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀξίας τοῦ Ἰωάννου Συμεωνάκη οἱ περὶ αὐτοῦ πλήρεις ἐκτιμήσεως καὶ σεβασμοῦ λόγοι τοῦ Λάσκαρη (βλ. ἰδίᾳ ἐγγρ. 4, 6 καὶ 12).

στατήσαντες εἰς τὰ ἐπεισόδια ἱερεῖς ὑπεδείχθησαν ὑπ' αὐτοῦ ὡς μάρτυρες κατηγορίας, ἐνῶ θὰ ἡδύνατο νὰ ἐκλέξη ἄλλους, ἀμετόχους ὅλως καὶ ἀδιαβλήτους, ἐκ τῶν εἴκοσι παραστάντων ἱερέων καὶ πρῶτον βεβαίως τὸν πρωτοπαπᾶν Χάνδακος Ἰωάννην Συμεωνάκην. Τοιοῦτοτρόπως παρεσχέθη ἡ εὐκαιρία εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς τοῦ Χάνδακος νὰ ἐπιληφθοῦν τῆς ὑποθέσεως καὶ νὰ διεξαγάγουν ἀνακρίσεις, εἰς δὲ τοὺς κατὰ τοῦ Λάσκαρη σκευωρήσαντας ἱερεῖς νὰ περιλάβουν εἰς τὰς καταθέσεις των τοιαῦτα στοιχεῖα, ὥστε νὰ στηριχθῇ κατηγορία ἐπὶ ἐξυβρίσει ἢ ἐπιβουλῇ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Εἰς μάτην ὁ Λάσκαρης ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του, δι' ἧς προσεπάθησε συγχρόνως ν' ἀρνηθῇ τελείως ἢ νὰ μετριάσῃ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῇ δικαίᾳ παραφορᾷ του λεχθέντα, ὑπεστήριξεν ὅτι αἱ καταθέσεις τῶν προκαλεσάντων τὸ ἐπεισόδιον ἱερέων Θεολογίτου, Σκουλούδη καὶ Κατσαδούρη, ὡς καὶ τοῦ ἐν διαστάσει μετ' αὐτοῦ τελοῦντος Καπέλλα, δὲν ἔπρεπε νὰ γίνουν δεκταί. Εἰς μάτην ἐπεκαλέσθη τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ καταθέσεις τῶν μαρτύρων τῆς ὑπερασπίσεως, οἵτινες εἶχον παραστήσει ὅλως διαφόρως τὰ γεγονότα. Εἰς μάτην ἰσχυρίσθη, τέλος ὅτι, ἂν οἱ ἀνωτέρω ἱερεῖς δὲν προεκάλουν τὸ ἐπεισόδιον, οὐδὲν ἔκτροπον θὰ ἐσημειοῦτο ἀπὸ τῆς ἰδικῆς του πλευρᾶς¹. Αἱ βενετικαὶ ἀρχαὶ ἔπραξαν ἀκριβῶς τὸ ἀντίστροφον: εἰς μὲν τὰ καταθέσεις τῶν μαρτύρων τῆς ὑπερασπίσεως οὐδεμίαν ἔδωκαν πίστιν, ἐδέχθησαν δὲ ὡς ἀληθῆ τὰ ὑπὸ μόνων τῶν ὡς ἄνω πρωταγωνιστῶν τοῦ ἐπεισοδίου (οὐδὲ κἂν ὑπὸ πάντων τῶν μαρτύρων κατηγορίας) κατατεθέντα, ὅτι ὁ Λάσκαρης ἐξύβρισε τὴν διορίσασαν τὸν Σάβιον ὡς πρωτοψάλτην βενετικὴν ἐξουσίαν καὶ ὅτι ἐπεκαλέσθη τὸν Πατριάρχην, λέγων ὅτι εἶχε λάβει παρὰ τούτου τὴν ἀδειαν νὰ ψάλλῃ πανταχοῦ. Ἠρμήνευσαν ἐπίσης τοὺς ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη χαρακτηρισμοὺς τοῦ πρωτοψάλτου ὡς ἀδίκου καὶ πλάνου ὡς ὑπαινισσομένους τὰς μετὰ τῶν Λατίνων σχέσεις τούτου (« *quia ipse protopsalli tenet jura latinorum* »). Στηριχθεὶς δὲ εἰς τὰς μαρτυρίας ταύτας ὁ Δούκας τῆς Κρήτης Ἰάκωβος Gussoni μετὰ τοῦ Συμβουλίου του,

¹ Ἰδιαιτέραν βαρύτητα ἔχει ἡ κατάθεσις τοῦ Μιχαλέτου Σκύλου (ἔγγρ. 4), ὅστις, ἂν ταυτισθῇ, ὡς φαίνεται πιθανώτατον, πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του Michaleto Schillo, τὸν μαρτυρούμενον ἐν τῇ ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1403 συνθήκῃ τοῦ ἐμίρη τῶν Παλατίων Eliasbey μετὰ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης, ὡς συνοδὸν καὶ γραμματέα (notarium) τοῦ εἰς Μίλητον ἐλθόντος καὶ συνάψαντος ταύτην Κρητὸς διπλωμάτου καὶ ποιητοῦ Λεονάρδου Ντελλαπόρτα (παρὰ Thomas-Predelli, *Diplomatarium Veneto-Levanticum*, τόμ. II, Venetiis, 1899, σ. 293, ἀριθ. 160), πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο σοβαρὸν καὶ ἀξιόπιστον πρόσωπον, ἀφοῦ μάλιστα ἦτο ἔμπιστος καὶ τῶν Βενετῶν. Οὗτος ἐδήλωσε ρητῶς ὅτι « *papas Tloiti et papa Casaduri et papas Sculudi et papas Capella incitabat haec verba et eorum occasione fuit haec commotio, sed, si illi tacuissent, nec ipse Jani motus fuisset ad aliquid dicendum, nec aliquid scandalum secutum fuisset* ». Οἱ λοιποὶ μάρτυρες τῆς ὑπερασπίσεως (ἰδίᾳ οἱ Σεβαστὸς καὶ Κολυβάς, ἔγγρ. 11 καὶ 12) εἶναι ἔτι εὐνοϊκώτεροί ὑπὲρ τοῦ Λάσκαρη, ἀλλ' ἴσως ὀλιγώτερον ἀντικειμενικοί.

ἐξέδωκε τὴν καταδικαστικὴν κατὰ τοῦ Λάσκαρη ἀπόφασιν, δι' ἧς ὑπεχρεοῦτο οὗτος, ὅπως ἐντὸς ὀκτῶ ἡμερῶν ἐγκαταλείψῃ τὴν Κρήτην καὶ μὴ ἐπανέλθῃ ποτὲ εἰς αὐτήν, ἐπὶ ἀπειλῇ ἐνιαυσίου φυλακίσεως καὶ νέας ἀπελάσεως. Τοιούτοτρόπως οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Λάσκαρη ἐθριάμβευσαν, χρησιμοποιήσαντες δεδοκιμασμένην μέθοδον, τὴν ἐπὶ ὑπονομευτικῇ κατὰ τῶν Βενετῶν δράσει καταγγελίαν, μέθοδον, ἣτις εἶχεν ἤδη πρὸ δύο δεκαετηρίδων ἐφαρμοσθῇ καὶ διὰ τὴν ἀπέλασιν ἐτέρου ἐκ Βυζαντίου πολὺ ἐπιφανεστέρου ἐκπροσώπου καὶ προμάχου τῆς ὀρθοδοξίας ἐν Κρήτῃ, τοῦ Ἰωσήφ Βρυννίου¹. Ἡ τοιαύτη ἐπιτυχία τῶν δεικνύει μέχρι τίνος βαθμοῦ ἦσαν οὗτοι πεπεισμένοι περὶ τῆς ὑπὸ τῶν Βενετῶν σταθερῶς ἀκολουθουμένης πολιτικῆς κατὰ πάσης ἀναμείξεως τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰς ἑλληνικὰς αὐτῶν κτήσεις.

Ἡ δευτέρα δικογραφία (Β') ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀνακρίσεις κατὰ τοῦ ἐν Χάνδακι ἱερέως Μιχαήλ Καλοφρενᾶ, τοῦ ζωγράφου Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ καὶ τοῦ ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ Ἀρσενίου καὶ εἰς τὴν καταδίκην αὐτῶν διὰ τὰς μετὰ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχοῦ σχέσεις των. Τὴν δικογραφίαν ἀπαρτίζουν ἑξ ἑγγραφα, ἥτοι δύο καταθέσεις - ἀπολογίαι τοῦ Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ ἀπὸ 23 - 24 Ἰανουρίου 1419 (ἀριθ. 1 - 2), μία τοῦ Μιχαήλ Καλοφρενᾶ (ἀριθ. 3), μία τοῦ Ἀρσενίου (ἀριθ. 5), μία κατασχεθεῖσα ἐπιστολὴ τοῦ τελευταίου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Κρήτα μοναχὸν Βαρλαάμ (ἀριθ. 4) καὶ τέλος ἡ ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1419 καταδικαστικὴ ἀπόφασις τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης (ἀριθ. 6).

Ἐνταῦθα δὲν μαρτυρεῖται τίς ὁ καταδώσας τοὺς ἀνωτέρω εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς οὐδ' ὑπάρχει ἀντιδικία τις ἢ σημαντικὴ διαφορὰ τῶν ὁμολογιῶν καὶ καταθέσεων τούτων πρὸς ἀλλήλας. Ὡς ἐκ τούτου ἀποβαίνει εὐχερεστέρα ἡ ἀκριβὴς ἀναπαράστασις τῶν γεγονότων, ἅτινα ἔχουν ὥς ἀκολούθως.

Ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος, πνευματικὸς τῆς ἐν Χάνδακι μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ², εὗρίσκετο εἰς στενὰς σχέσεις μετὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, εἰς τὸ ὅποιον συχνάκις κατέφυγε, προκειμένου περὶ θεμάτων ἀφορώντων εἰς πρόσωπα ἢ ζητήματα τοῦ ἐν Κρήτῃ ὀρθοδόξου κλήρου. Μικρὸν πρὸ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1418, μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐπληροφορήθη παρὰ τοῦ ὁσαύτως ἐκεῖ μεταβάν-

¹ Βλ. τὰ περὶ τοῦ ἀνδρὸς σημειούμενα κατωτέρω ἐν σ. 99, σημ. 1 - 3.

² Αὕτη ἔκειτο ἔξωθι τῶν τειχῶν τῆς πόλεως καὶ ἐν τῷ προαστίῳ τοῦ Μαρουλᾶ, ἀναφέρεται δὲ καὶ ἐν ἀναγραφῇ ναῶν τοῦ Χάνδακος τοῦ 1583· βλ. G. Gerola, Topografia delle chiese della città di Candia, ἐν « Bessarione », τόμ. 34 (1918), σ. 262, ἀριθ. 4 (πρβλ. καὶ σ. 242, ἀριθ. 48). Ἀναγραφὴν καὶ σχεδίασμα τοῦ συνοικισμοῦ τοῦ Μαρουλᾶ βλ. εἰς δύο τοπογραφικὰ σχέδια τοῦ Χάνδακος, τοῦ ἔτους 1567, δημοσιευόμενα ὑπὸ G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, τόμ. 1, Venezia, 1905, σ. 102 - 103, fig. 50 - 51.

τος ἐμπόρου τοῦ Χάνδακος Δημητρίου Istrigo¹· ὅτι οὗτος παρακληθεὶς εἶχε τὴν πρόθεσιν νὰ ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ οἰκουμένικῳ Πατριάρχῃ, ἵνα δοθῇ συγχώρησις εἰς τὸν ἱερέα τοῦ Χάνδακος Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν, διότι οὗτος εἶχε συζευχθῇ (προτοῦ ἱερωθῇ προφανῶς) μετὰ μοναχῆς². Ὁ Ἀρσένιος τὸ μὲν ἐπεχείρησε, ματαίως ὁμως, ν' ἀποτρέψῃ τὸν Istrigo ἀπὸ τοῦ ν' ἀναμειχθῇ εἰς τοιαύτην ὑπόθεσιν, τὸ δέ, ὅτε ἐνεφανίσθη ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου, ἐὰν ὄντως ὁ Καλοφρενᾶς ὑπέπεσεν εἰς τοιοῦτο παράπτωμα, ἐπεβεβαίωσε τὴν πληροφορίαν, πιθανῶς δὲ καὶ εἰσηγήθη τὴν τιμωρίαν αὐτοῦ. Φαίνεται ὅτι ὁ Πατριάρχης τότε εἶπε μὲν προφορικῶς εἰς τὸν Ἀρσένιον ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς ὀφείλει ν' ἀπόσχη τῶν ἱερατικῶν του καθηκόντων, οὐδεμίαν ὁμως ἀπόφασιν περιβεβλημένην νόμιμον τύπον ἔλαβε κατ' αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἀρσένιος, ἐπανελθὼν εἰς Χάνδακα, ἔθεσεν εἰς κυκλοφορίαν τὴν φήμην ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς καθυπεβλήθη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου εἰς προσωρινὴν ἢ ὀριστικὴν ἀργίαν. Τοῦτο ἔσχεν ὡς ἄμεσον ἀποτέλεσμα τὸ ν' ἀποστοῦν πάντες οἱ ὀρθόδοξοι πιστοὶ τῶν ὑπὸ τούτου τελουμένων ἱεροτελεστιῶν. Ὁ Καλοφρενᾶς, εὐλόγως ἀνησυχήσας, ἐζήτησε παρὰ τοῦ Ἀρσενίου τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς εἰδήσεως, ἀλλ' οὗτος προσεποιήθη ὅτι οὐδὲν περὶ τῆς ὑποθέσεως ἐγνώριζεν. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ φήμη ἐνετείνεται, ὁ Καλοφρενᾶς ἀπεφάσισε, κατ' Αὐγούστον τοῦ 1418, νὰ μεταβῇ πρὸς τὸν Πατριάρχην εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα διαλευκάνῃ τὸ ζήτημα καὶ ἐνδεχομένως ἐνεργήσῃ πρὸς ἄρσιν τῆς τοιαύτης ποινῆς του. Ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν εἰς ἡμᾶς λόγιος καὶ κωδικογράφος, τοῦ ὁποίου ἡ ἀντιγραφικὴ δραστηριότης μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ 1421 μέχρι τοῦ 1449³, θὰ διέθετεν ἀσφα-

¹ Τοῦτον συνηντήσαμεν καὶ εἰς ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῶν βενετικῶν ἀρχείων (*Duca di Candia 11: Atti antichi 2*, τετράδ. 21α, 22, 22α, 24 καὶ 25) ὑπὸ ἡμερομηνίας 22 Ἰανουαρίου 1410, 17 Ἰουλίου 1411, 11 Ἰουλίου 1415, 24 Ἰουλίου 1420 καὶ 11 Αὐγούστου 1423. Ἐν ἔγγράφῳ τῆς 15 Ἰουλίου 1461, οὗ περίληψις παρὰ V. I. Lamansky, *Secrets d'État de Venise*, Saint-Petersbourg, 1884, σ. 047-048 (ἀριθ. 8), φέρεται (ὑπὸ ἐσφαλμένον τύπον *Istrago*) ὡς ἤδη τεθνεὺς. Φαίνεται ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πλουσίον ἐμπόρου. Ἀδελφὸς δὲ τούτου ἦτο ὁ ἐπίσης πλούσιος τιμαριούχος Ἀνδρέας Istrigo, ὁ ἀναφερόμενος ἐπίσης εἰς ἀνέκδοτα ἔγγραφα καὶ εἰς ἐκδομένον τῆς 14 Ἰουλίου 1416 παρὰ H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485*, tirés des archives de Venise, Paris, 1892, σ. 245.

² Περὶ τῶν εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ποινῶν. βλ. Κωγστ. Μ. Ράλλη, *Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις 1907, σ. 260-263. Κατὰ τὸν Ράλλην (σ. 261), ἡ ὑπὸ μοναζουσῶν σύναψις γάμου ὑπῆρξεν ἰσχυρὸν σπάνιον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ.

³ Βλ. τὴν περὶ τούτου ἐξόχως διαφωτιστικὴν μελέτην τοῦ Ν. Β. Τωμαδάκη, *Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς Κρήτης, Μητροφάνης Β' καὶ ἡ πρὸς τὴν Ἑνωσὶν τῆς Φλωρεντίας ἀντίθεσις τῶν Κρητῶν*, ΕΕΒΣ, τόμ. 21 (1951), σ. 110-144. Διὰ τῆς μελέτης ταύ-

λῶς γνωριμίας ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐθεώρησεν ὁμοῦς ὡς τὸ πάντων τελεσφορώτερον νὰ παρακαλέσῃ τὸν στενῶς μετ' αὐτοῦ συνδεόμενον ζωγράφον ἐν Χάνδακι Νικόλαον Φιλανθρωπηνόν, ὅπως μεταβοῦν ὁμοῦ (καὶ δι' ἐξόδων τοῦ Καλοφρενᾶ) εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐνεργήσουν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ πρὸς διευθέτησιν τῆς ὑποθέσεως. Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης διέτελει τότε (ἀπὸ τοῦ 1416) ὁ Ἰωσήφ ὁ Β', ὁ βραδύτερον μεταβὰς μετὰ τοῦ Αὐτοκράτορος Ἰωάννου Η' Παλαιολόγου εἰς Φλωρεντίαν διὰ τὴν Ἑνωσιν τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ θανὼν ὀλίγον ἔπειτα ἐν τῇ πόλει ταύτῃ (1439)¹. Κατὰ τὰς προσφάτους ἐρεῦνας τοῦ πατρὸς V. Laurent, ὁ Ἰωσήφ ὁ Β' συνέδετο μητρὸθεν διὰ συγγενείας μετὰ τοῦ ἐπιφανοῦς βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν², εἰς ὃν ἀνῆκε καὶ ὁ ἀνωτέρω ἄγνωστος ἡμῖν ἄλλοθεν

τῆς ἀπεδείχθη (βλ. ἰδίᾳ σ. 111 - 117) τὸ καὶ ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐγγράφων προσεπικυρούμενον νῦν ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς ἦτο Κρής καὶ οὐχὶ Ἀθηναῖος, ὡς εἶχε νομισθῇ ὑπὸ Σπ. Π. Λάμπρου, Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ Πατριάρχης Μητροφάνης Β', « Νέος Ἑλληνομνήμων », τόμ. 1 (1904), σ. 43 - 56. Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Καλοφρενᾶ πρὸς τὸν οἰκουμέν. Πατριάρχην Μητροφάνην Β', ἀπαντητικῆς εἰς τὴν ἀπὸ 15 Ἰουλίου 1440 ἐγκύκλιον τούτου πρὸς τοὺς Κρήτας περὶ ἀποδοχῆς τῆς Ἑνώσεως (παρὰ Σπ. Λάμπρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 52 - 55 καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 142 - 144) συνάγεται ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς διέτῃρει καὶ βραδύτερον σχέσεις μετὰ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐξ ἐτέρας δ' ἀχρονολογήτου ἐπιστολῆς αὐτοῦ (παρὰ Σπ. Λάμπρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 55 - 56) πρὸς ἀνώνυμον κληρικὸν μανθάνομεν ὅτι εἶχεν υἱὸν σπουδάζοντα ὀνόματι Ἰωάννην. Αἱ περὶ Καλοφρενᾶ νέαι εἰδήσεις τῶν ἡμετέρων ἐγγράφων εἶναι αἱ παλαιότεραι τῶν μέχρι τοῦδε περὶ αὐτοῦ γνωστῶν μαρτυριῶν.

¹ Βλ. περὶ τούτου Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει (1890), σ. 464 - 465. — Σπ. Λάμπρου, Εἰκόνες Ἰωάννου Η' τοῦ Παλαιολόγου καὶ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰωσήφ, « Νέος Ἑλληνομνήμων », τόμ. 4 (1907), σ. 385 - 408. — G. Hofmann, Letzter Wille des Patriarchen Joseph II, « Orientalia Christiana » XXXII (1933), σ. 5 - 8. — Βασ. Κ. Στεφανίδου, Ὁ ἀκράτος σταθμὸς τῆς ἐξελέξεως τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας τοῦ Βυζαντίου καὶ τὰ ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτοῦ (1416 - 1439), ΕΕΒΣ, τόμ. 23 (1953), σ. 27 - 40. — Γενναδίου Ἡλίουπόλεως, Ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ διαμονὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ τοῦ Β', « Ὁρθοδοξία », τόμ. 30 (1955), σ. 417 - 423. — J. Gill, Joseph II, Patriarch of Constantinople, « Orientalia Christiana Periodica », τόμ. 21 (1955), σ. 79 - 101. — V. Laurent, Les origines principales du patriarche de Constantinople Joseph II († 1439), « Revue des Études Byzantines », τόμ. 13 (1955), σ. 131 - 134.

² V. Laurent, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 134 καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Un agent efficace de l'unité de l'Église à Florence. Georges Philanthropène, « Revue des Études Byzantines », τόμ. 17 (1959), σ. 190 - 194 (βλ. σ. 190 καὶ 192). Τοῦτο συνήγαγεν ὁ Laurent ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ St. Orlandi, Necrologio di S. Maria Novella, II, Firenze, 1955, σ. 253, ἀριθ. 11, ἐνθα ὁ Γεώργιος Φιλανθρωπηνὸς ἀναφέρεται ὡς « congiunto del defunto patriarca ». Τὸ ἡμέτερον ἐγγράφον ἐρχεται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν μαρτυρίαν ταύτην.

ζωγράφος Νικόλαος¹. Τοῦτο δὲ πιστεύομεν ὅτι ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς, διατί οὗτος ἐπελέγη καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Καλοφρενᾶ πρὸς μεσολάβησιν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Πράγματι δέ, ὁ Καλοφρενᾶς καὶ ὁ Φιλανθρωπηνός, ἐλθόντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀφοῦ ἐπεσκέφθησαν πρῶτον, πλὴν ἄνευ ἀποτελέσματος, τὸν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ μέγα ἰσχύοντα Ἰωσήφ (ἦτοι τὸν Βρυέννιον, περὶ οὗ κατωτέρω), ἐπέτυχον νὰ γίνουν δεκτοὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πατριάρχου. Οὗτος ἀνεκοίνωσεν εἰς αὐτοὺς ὅτι ὄντως ὁ ἱερομόναχος Ἀρσένιος εἶχεν ὑποστηρίξει τὰς κατὰ τοῦ Καλοφρενᾶ κατηγορίας. Ὁ Καλοφρενᾶς ὁμως ἠρνήθη διαρρήδην ταύτας. Ἐπέτυχε δὲ τελικῶς νὰ προκαλέσῃ ὑπὲρ ἑαυτοῦ εὐνοϊκὴν τῆς πατριαρχικῆς συνόδου γνωμάτευσιν, καθ' ἣν, ἐπειδὴ, κατὰ τοὺς κανόνας, ἀργία ἐπιβάλλεται εἰς ἱερέα μόνον ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ κατηγοροῦ καὶ κατόπιν ἀποδείξεως τῆς κατηγορίας δι' ἐπτὰ μαρτύρων, ὁ Καλοφρενᾶς ἐδικαιοῦτο νὰ ἱερουργῇ μέχρι τῆς τυχόν προσελεύσεως τοῦ κατηγοροῦ καὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν μαρτύρων, ὅτε καὶ θὰ ἐκρίνετο τὸ βάσιμον ἢ μὴ τῶν κατ' αὐτοῦ κατηγοριῶν. Κατόπιν τούτου, ὁ Ἰωσήφ ὁ Β' ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν Καλοφρενᾶν ὅτι ἡδύνατο νὰ ἐπανεέλθῃ εἰς Κρήτην καὶ νὰ ἱερουργῇ, μόνον δὲ ἂν προσήρχετο ὁ κατήγορός του, ὥφειλε νὰ ἐμφανισθῇ ἐκ νέου πρὸ τῆς συνόδου καὶ ἀπολογηθῇ. Πρὶν ἢ ὁμως ὁ Καλοφρενᾶς ἐγκαταλείψῃ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἐπισκεφθεὶς τὸν ἐκεῖ ἀπὸ εἰκοσαστίας περίπου (ἦτοι ἀπὸ τοῦ 1398) διαμένοντα Κρητὰ μοναχὸν Βαρλαάμ, μεθ' οὗ εἶχε συνάψει οἰκειότητα, ἀνεκάλυψεν ἐν τῷ κελλίῳ του ἐπιστολὴν πρὸς τοῦτον σταλεῖσαν ἐκ Κρήτης ὑπὸ τοῦ προειρημένου ἱερομονάχου Ἀρσενίου. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὁ Ἀρσένιος ὑπέβαλλε μέσφ τοῦ Βαρλαάμ πρὸς τὸν Πατριάρχην διάφορα αἰτήματα καὶ συγχρόνως συνίστα ὅπως μὴ εἰσακουσθοῦν αἱ παρακλήσεις τοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐλθόντος Καλοφρενᾶ (ἡ ἐπιστολὴ λοιπὸν θὰ ἐγγράφη μετὰ τὸν Αὐγουστον τοῦ 1418), ἔναντίον τοῦ ὁποίου ἐπανελάμβανε τὰς γνωστὰς κατηγορίας, προσθέτων ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς, χηρεύσας νῦν, ἐπιδιώκει διὰ τινος ἀπεσταλμένου του (= τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ;) ὅπως διορισθῇ πνευματικὸς εἰς τὴν Κλαρέντζαν (αὕτη εἶχε πράγματι καταληφθῇ τότε προσφάτως ὑπὸ τοῦ Oliverio Francor, ὑποτελοῦς τοῦ Δεσπότη τοῦ Μορέως Θεοδώρου Β' τοῦ

¹ Περὶ τοῦ οἴκου τούτου βλ. ἰδίᾳ. Μητροπολίτου Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Ἀθηναγόρα, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ οἴκου τῶν Φιλανθρωπηνῶν, ΔΙΕΕ, τόμ. 10 [= τόμ. Α', νέα σειρά] (1929), τευχ. Δ', σ. 61-74 καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ V. Laurent, ἐν «Échos d'Orient», τόμ. 31 (1932), σ. 177-181. Πρβλ. καὶ Paul Lemerle, Actes de Kutlumas, Paris, 1946, σ. 127. Ὁ ἡμέτερος Νικόλαος Φιλανθρωπηνός οὐδαμοῦ τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν ἀναφέρεται, οὐδ' εἶναι γνωστὸς ἐκ τῶν ἀναγραφῶν τῶν πρὸ τῆς Ἀλώσεως ζωγράφων, αἵτινες ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ Σπ. Λάμπρου ἐν «Νέφ' Ἑλληνομνήμονι», τόμ. 5 (1908), σ. 270-289, τόμ. 6 (1909), σ. 210-224 καὶ 485-486 καὶ ὑπὸ Ν. Α. Βέη ἐν «Βυζαντίδι», τόμ. 2 (1911-1912), σ. 457-473 καὶ 618.

Παλαιολόγου¹). Ὁ Καλοφρενᾶς κατώρθωσε νὰ ὑποκλέψῃ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, ὡς ἀμέσως ἐνδιαφέρουσιν αὐτόν, ἀκολούθως δ' ἐπανεκάμψε μετὰ τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ εἰς Κρήτην. Τοῦτο θὰ συνέβῃ ἀσφαλῶς κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1418. Εἶναι φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι, μετὰ τὴν τοιαύτην προσωρινήν, ἔστω, διευθέτησιν τοῦ ζητήματός του, ἡδύνατο οὗτος νὰ ἱεουργῇ ἐκ νέου κανονικῶς καὶ νὰ συγκεντρῶνῃ ἐκκλησίασμα.

Ἡ τοιαύτη αἰσία τροπὴ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ μετὰ τὴν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐπάνοδόν του δὲν ἦτο δύσκολον βεβαίως νὰ περιέλθῃ εἰς γνῶσιν τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τοῦ Χάνδακος, αἵτινες ἐπληροφορήθησαν ἢ ἀπλῶς ὑπώπιευσαν τὴν πατριαρχικὴν ἐπέμβασιν. Ἐκάλεσαν λοιπὸν καὶ ὑπέβυλον εἰς πειστικὴν ἀνάκρισιν τὸν τε Καλοφρενᾶ καὶ τὸν συνοδεύσαντα τοῦτον εἰς Κωνσταντινούπολιν Φιλανθρωπηνόν. Καὶ ὁ μὲν Νικόλαος Φιλανθρωπηνός, εἰς τὴν πρώτην (ἀπὸ 23 Ἰανουαρίου 1419) κατάθεσίν του ἐπροφασίσθη ὅτι μετέβῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς ἀγορὰν χρωμάτων καὶ ὑλικῶν χρησίμων διὰ τὴν ζωγραφικὴν τέχνην, τὴν ὁποίαν ἤσκει, καὶ προσεπάθησε νὰ συγκαλύψῃ πως τὴν ὑπόθεσιν, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς ἰδικῆς του μεσολαβήσεως παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Ὡμολόγησεν ὅμως τὰ περὶ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν Βαρλαάμ, ἐμφανιζομένου ὡς πατριαρχικοῦ τρόπον τινὰ ἐξάρχου ἐν Κρήτῃ, ἣν ἐπιστολὴν ὑπέδειξεν ὅτι ὑφῆρπασε καὶ κατέχει ὁ Καλοφρενᾶς. Ὁ φόβος τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ ἔναντι τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης κατοπτρίζεται ἰδίᾳ ἐν τέλει τῆς καταθέσεώς του, ἔνθα λέγει ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὗρισκόμενος ὑπερημύνθη τῆς Βενετίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς πολιτικῆς, κατέκρινε δὲ τοὺς ἐκ Κρήτης ἐπιστέλλοντας κληρικοὺς πρὸς τὸν Πατριάρχην καὶ πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει, διότι δῆθεν « *illi de Romania erant proditores et mali homines* »². Ὑπὸ τὸ κράτος δὲ προφανῶς τοιοῦτου φόβου διατελῶν καὶ πεισθεὶς ἐντονώτερον ὑπὸ τῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν ὅπως ἀποκαλύψῃ τὸν πραγματικὸν σκοπὸν τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τοῦ Καλοφρενᾶ μεταβάσεώς του, ὡς καὶ μετὰ τίνων προσώπων ἐπεκοινώνησεν ἐκεῖ, ὥμολόγησε τὴν ἐπομένην ἡμέραν, διὰ δευτέρας (ἀπὸ 24 Ἰανουαρίου) καταθέσεώς του, ὅτι ὄντως μετέβῃ ἐκεῖ τῇ παρακλήσει καὶ πρὸς συνδρομὴν τοῦ Καλοφρενᾶ διὰ τὴν γνωστὴν ὑπόθεσιν καὶ ὅτι ἐμεσολάβησεν ὑπὲρ αὐτοῦ παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ βενετικὴ ἐξουσία τῆς Κρήτης ἐπέμεινεν ἰδιαιτέρως εἰς τὸ νὰ ἐξακριβώσῃ, ἐὰν ὁ Φιλανθρωπηνὸς ἐπεκοινώνησε μετὰ τοῦ μοναχοῦ Ἰωσήφου, ὅστις εἶχεν ἐξορισθῇ ἄλλοτε ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἐκ Κρήτης³ καὶ τί ἀκριβῶς συνεζήτησε μετ' αὐτοῦ. Ὁ Ἰωσήφιος οὗτος δὲν

¹ Βλ. κατωτέρω τὰς Σημειώσεις εἰς τὸ ἔγγρ. Β' 4.

² Ἐγγρ. 1.

³ Ἐγγρ. 2.

εἶναι βεβαίως ἄλλος ἢ ὁ ἐπιφανὴς θεολόγος καὶ συγγραφεὺς Ἰωσήφ Βρυέννιος, τοῦ ὁποίου ἡ εἰς Κρήτην σπουδαία ἀποστολὴ καὶ δραῖσις κατὰ τὴν τελευταίαν εἰκοσαετίαν τοῦ ΙΔ' αἰῶνος εἶναι ἀρκοῦντως γνωστὴ¹. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐγγράφων προκύπτει νῦν ὅτι αἱ βενετικαὶ ἀρχαὶ τῆς Κρήτης, εἰκοσαετίαν ὅλην μετὰ τὴν ἐκ τῆς νήσου ἀπέλασίν του, ἐξηκολούθουν νὰ θεωροῦν πάντατε αὐτὸν ὡς λίαν ὑπολογίσιμον πολέμιον καὶ νὰ παρακολουθοῦν ἀνὰ πᾶσαν εὐκαιρίαν τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει κινήσεις του. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ φράσις τοῦ Φιλανθρωπικοῦ ὅτι ὁ Ἰωσήφ οὗτος ἦτο ὁ γραμματεὺς καὶ τὸ οὖς τοῦ πατριάρχου (*secretarius et auris patriarchae*)². Ἐνδεικτικὸν ἐξ ἄλλου τῆς ἀτέγκτου πάντοτε στάσεως τοῦ Βρυεννίου ἔναντι ἡθικῶν παραπτωμάτων (καὶ ἐν προκειμένῳ μάλιστα τοῦ παραπτώματος ἐκείνου, ὅπερ αὐτὸς εἶχε στηλιτεύσει ἄλλοτε ἐν Κρήτη, καὶ δι' ὅπερ εἶχεν ἐξορισθῇ)³ εἶναι τὸ ὅτι οὐδεμίαν οὗτος ἐπροθυμοποιήθη νὰ παράσχῃ συνδρομὴν πρὸς τὸν Καλοφρενᾶν, τοῦναντίον δὲ ὑπῆρξεν ὁ πρωταίτιος τῆς διώξεώς του⁴, ὡς ἐξηκρίβωσεν ὁ Φιλανθρωπηνός. Οὗτος μάλιστα, ἵνα ἐλαφρύνῃ τὴν θέσιν του, ὑπεστήριξεν ἐν τέλει τῆς δευτέρας καταθέσεώς

¹ Βλ. περὶ τούτου ἰδίᾳ Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ο Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ, ἐν Ἀθήναις, 1947. — Μ. Γ. Παρλαμά, 'Ο τόπος τῆς ἐν Κρήτη διαμονῆς Ἰωσήφ τοῦ Βρυεννίου, «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 2 (1948), σ. 366-368. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Ἰωσήφ Βρυεννίου ἀνέκδοτα ἔργα κρητικά, ΕΕΒΣ, τόμ. 19 (1949), σ. 130-154. — R. J. Loenertz, O.P., Pour la chronologie des oeuvres de Joseph Bryennios, «Revue des Études Byzantines», τόμ. 7 (1949), σ. 12-32. — Τοῦ αὐτοῦ, Correspondance de Manuel Calecas, Città del Vaticano, 1950 (Studi e Testi, n° 152), σ. 95-105. — Ν. Β. Τωμαδάκη, Αἱ περὶ Μακεδόνων σκλάβων ἐν Κρήτη εἰδήσεις Ἰωσήφ Βρυεννίου (1401), «Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου», Ἀθήναι, 1953, σ. 105-111. — Τοῦ αὐτοῦ, Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου, ΕΕΒΣ, τόμ. 29 (1959), σ. 1-33.

² Ἐγγρ. 2. Εἰς τὴν ἐποχὴν ἀκριβῶς ταύτην (ἔαρ 1417-ἔαρ 1419) τοποθετοῦνται χρονολογικῶς ὑπὸ R. J. Loenertz, Pour la chronologie des oeuvres de Joseph Bryennios, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 27-30, οἱ εἰς τὸν Εὐαγγελισμόν καὶ τὴν Μεγ. Παρασκευὴν λόγοι τοῦ Βρυεννίου οἱ ἐκφωνηθέντες ἐν τῷ αὐτοκρατορικῷ παλατίῳ, ἐνθα ὁ Βρυέννιος ἦτο ὁ ἐπίσημος ἱεροκέρυξ ἐπὶ τοῦ Αὐτοκράτορος Μανουὴλ Β' Παλαιολόγου καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ Β'.

³ Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Μελετήματα περὶ Ἰωσήφ Βρυεννίου. Α'. Τὸ ζήτημα τῶν «συνεισάκτων» ἐν Κρήτη καὶ Κύπρῳ (περὶ τὸ 1400), ΕΕΒΣ, τόμ. 29 (1959), σ. 1-12, ἐνθα ἀναδημοσιεύεται (σ. 9-12) καὶ ἀχρονολόγητος (περὶ τὸ 1400) πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος πρὸς τὸν κληρὸν τῆς Κρήτης καταδικάζουσα τὴν μετὰ μοναζουσῶν ἢ ὅλως γυναικῶν συνοίκτησιν τῶν κληρικῶν καὶ καθυποβάλλουσα τούτους εἰς ἀργίαν ἢ καὶ ἀφορισμόν. Ὑπὸ τοιούτων κληρικῶν διεβλήθη ὁ Βρυέννιος ὡς ἐπιβουλεύόμενος τὴν βενετικὴν ἀρχὴν καὶ ἐξωρισθῇ.

⁴ Εἶναι ἐν τούτοις παράδοξον ὅτι τριετίαν μόλις μετὰ ταῦτα, τῷ 1421, ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς ἀντέγραψεν ἔργα τοῦ Βρυεννίου εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. ΥΜ' πατμιακὸν κώδικα (Ἰω. Σακκελίωτος, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν, 1890, σ. 199).

του ταύτης διτι, δυσφορήσας διὰ τὴν δυσμενῆ στάσιν τοῦ Βρυεννίου ἔναντι τοῦ Καλοφρενᾶ, ὅχι μόνον διεμαρτυρήθη πρὸς αὐτὸν καὶ ἀπέφυγε, νὰ συναντηθῇ καὶ πάλιν μετ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολὴν στιγματίζουσαν τὴν τοιαύτην στάσιν του ἔγραψεν εἰς αὐτόν, ἣς ἀντίγραφον προώριζε καὶ διὰ τὸν Πατριάρχην, τελικῶς ὁμως, ἐπειγόμενος ν' ἀναχωρήσῃ, δὲν ἀπέστειλεν αὐτήν.

Ὁ ἀκολούθως ἀνακριθεὶς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς ὡμολόγησε καὶ αὐτὸς τὸν σκοπὸν τοῦ εἰς Κωνσταντινουπόλιν ταξιδίου του καὶ ἐξέθηκεν ἀκριβέστερον τὰ τῆς ἐμφανίσεώς του ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ τὰ τῆς ὑπὸ τοῦτον διευθετήσεως τοῦ ζητήματός του. Κατέθεσε δὲ καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ὑποκλαπεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν Βαρλαάμ, τῆς ὁποίας ἐφρόντισαν αἱ ἀνακριτικαὶ ἀρχαὶ νὰ καταχωρίσουν ἐπὶ λέξει μετάφρασιν (δυστυχῶς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον δὲν ἐσώθη) ἐν τῇ δικογραφίᾳ. Ἡ ἐπιστολὴ ἀπετέλει ὄντως ἀδιάσειστον πειστήριον περὶ τῶν διαβημάτων καὶ σχέσεων τοῦ Ἀρσενίου πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, ὡς καὶ πρὸς τὸν Ἰωσήφ Βρυέννιον, πρὸς δὲν ὁ Κρήτης ἱερομόναχος ἀπέστελλεν ἐπίσης δῶρα καὶ χαιρετισμούς¹. Τέλος, ὁ συντάκτης τῆς ἐπιστολῆς Ἀρσένιος οὗτος, ἀνακριθεὶς μετὰ τὴν σειρὰν του, ἠναγκάσθη νὰ παραδεχθῇ ὅτι ὄντως ἔγραψεν αὐτήν καὶ ὅτι ἀπέστειλε καὶ ἐτέραν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην, ζητῶν τὴν γνώματευσιν ἢ τὴν ἐπέμβασίν του εἰς διάφορα ζητήματα κληρικῶν τῆς Κρήτης. Ἰσχυρίσθη ὁμως ὅτι οὕτω πράττων δὲν ἐφαντάζετο ποτὲ ὅτι παραβαίνει τὸν νόμον ἢ τὰς διαταγὰς τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Ἐπεβεβαίωσε πάντως τὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τοῦ Πατριάρχου συνομιλίας του ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Καλοφρενᾶ.

Πᾶσαι αἱ ἀνωτέρω ὁμολογίαι ἦσαν βεβαίως πλέον ἢ ἐπαρκεῖς εἰς τὸν Δούκαν τῆς Κρήτης (ἀσφαλῶς καὶ πάλιν τὸν Ἰάκωβον Gussoni²) καὶ τοὺς

¹ Δῶρα πρὸς τὸν Βρυέννιον ἀπέστελλεν ἐκ Κρήτης, ὡς δηλοῦται ἐν τῇ αὐτῇ ἐπιστολῇ (ἔγγρ. 4), καὶ ὁ πνευματικὸς πατὴρ Νεῖλος. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ Νεῖλος οὗτος πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν σπουδαῖος κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἀγωνισθέντα θεολόγον καὶ πνευματικὸν πατέρα Νεῖλον Νταμιλᾶν, περὶ οὗ βλ. Ν. Β. Τωμάδακη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, σ. 89-92 καὶ ἐπ' ἐσχάτων Μ. 'Ι. Μανούσικαν εἰς «Κρητικὰ Χρονικά», τόμ. 11 (1957), σ. 304, σημ. 2 (ὅπου σημειοῦται ἕτερον ἔργον αὐτοῦ ἐν κώδικι *Paris. gr. 2500*, φ. 220v-225r). Ἡ διαθήκη τοῦ Νεῖλου Νταμιλᾶ, ἐκδομένη ὑπὸ Ε. Legendre ἐν «*Revue des Études Grecques*», τόμ. 4 (1891), σ. 178-181 καὶ ὑπὸ Σπ. Λάμπρου ἐν «*Byzantinische Zeitschrift*», τόμ. 4 (1894), σ. 585-587, φέρει χρονολογίαν 22 Ἀπριλίου 1417. Τοῦτο ὁμως δὲν ἀποκλείει βεβαίως τὴν δυνατότητα νὰ ἔξῃ οὗτος εἰσέτι καὶ κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἐπομένου ἔτους 1418, ὅτε ἐγράφη ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρσενίου.

² Ὁ Ἰάκωβος Gussoni ἐ χρημάτισε Δούκας Κρήτης κατὰ τὰ ἔτη 1418-1419· βλ. τὸν κατάλογον τῶν Δουκῶν Κρήτης παρὰ H. Noiret, *Documents inédits* κλπ., σ. 556.

Συμβούλους του, ἵνα στηρίξουν τὴν ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1419 ἀπόφασιν αὐτῶν περὶ καταδίκης τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ εἰς τετράμηνον φυλάκισιν, τοῦ Νικολάου Φιλανθρωποῦ (ὥς μεσολαβήσαντος παρὰ τῷ Πατριάρχῃ) εἰς ὀκτάμηνον καὶ τοῦ πνευματικοῦ Ἀρσενίου (ὥς τοῦ πρωταιτίου τῆς πατριαρχικῆς ἐπεμβάσεως) εἰς ἐνιαύσιον. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτα τὰ ἐν τῷ σκεπτικῷ τοῦ ἐπισήμου τούτου ἐγγράφου διαλαμβανόμενα, ὅτι ἡ πολιτικὴ τῆς Βενετίας πάντοτε ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ μὴ ἀσκῆται οὐδεμία πνευματικὴ ἐξουσία ἢ οἰαδήποτε ἐπέμβασις τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐν Κρήτῃ καὶ ὅτι πλεῖστα δυσάρεστα θὰ ἠδύναντο νὰ προκύψουν διὰ τὸ βενετικὸν κράτος, ἐὰν οἱ ἐν Κρήτῃ ἱερεῖς ὡμολόγουν ὑποταγὴν εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ ἐὰν αἱ κρίσεις καὶ καταδίκαι τούτου ἴσχυον ἐν τῇ νήσῳ. Ἀμφότερα ταῦτα ἐν τούτοις συνέβαινον ἐν τῇ πραγματικότητι, αἱ δὲ ἀπελάσεις, αἱ φυλακίσεις καὶ τὰ ἕκτοτε ὁσημέραι πιστικώτερα (ἰδίᾳ μετὰ τὴν ἐν Φλωρεντίᾳ Ἐνωσιν τοῦ 1439) μέτρα τῆς Βενετίας εἰς οὐδὲν ἄλλο συντέλουν ἢ εἰς τὸ νὰ διευρύνουν τὸ μεταξὺ τῆς κυριάρχου ταύτης δυνάμεως καὶ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων ὑπηκόων τῆς χάσμα¹.

¹ Κατὰ τὴν περαιτέρω ἔκδοσιν τῶν δύο σειρῶν τῶν ἐγγράφων, ἐκάστης τῶν ὁποίων προστάξαμεν εὐρείαν περίληψιν (ἐξαιρέσει τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4 τῆς Β' σειρᾶς, οὗτος παρεθέσαμεν ἐπὶ λέξει μετάφρασιν), ἐτηρήσαμεν πιστῶς τὴν ὀρθογραφίαν αὐτῶν. Ἀνελύσαμεν μόνον σιωπηρῶς τὰς συνήθεις βραχυγραφίας καὶ ἐρρυθμίσαμεν τὴν στίξιν. Ἐντὸς διπλῶν κεραίων || ... || περιελάβομεν τὰς ὑπὲρ τὴν γραμμὴν τοῦ ἐγγράφου προστεθειμένας λέξεις. Εἰς σπανίας περιπτώσεις διωρθώσαμεν προφανῆ σφάλματα τοῦ γραφέως καὶ ἐχρησιμοποίησαμεν κριτικὸν ὑπόμνημα. Ἐν τέλει δ' ἐκάστης τῶν δύο σειρῶν τῶν ἐγγράφων προσεθέσαμεν ὀλίγας ἀναγκαίας ἐπεξηγηματικὰς σημειώσεις.

Α'

Ἀνακρίσεις ἐπὶ τῆς διενέξεως μεταξὺ τοῦ πρωτοψάλτου Χάνδακος Ἑμμανουὴλ Σαβίου καὶ τοῦ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ψάλτου Ἰωάννου Λάσκαρη. Ἀπόφασις τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης περὶ ἀπελάσεως τοῦ Λάσκαρη ἐκ Κρήτης δι' ἐξύβρισιν τοῦ Σαβίου καὶ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας

Ὀκτώβριος 1418

(Archivio di Stato di Venezia — *Duca di Candia* 30 : *Memoriali antichi*, τετραδ. 53 (olim 43b), 1417 - 1419, φ. 139v - 145r).

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

Μαρτυρικὴ κατάθεσις Ἑμμανουὴλ Σαβίου,
πρωτοψάλτου Χάνδακος, ἀπὸ 8 Ὀκτωβρίου 1418

Ἐπὶ τῆς μηνύσεως τοῦ πρωτοψάλτου [Χάνδακος] Ἑμμανουὴλ Σαβίου κατὰ τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη, ὁ μηνυτὴς κατέθεσε τὰ ἑξῆς: Τῇ 6 Ὀκτωβρίου, ἐν τῷ ναῷ τῆς Βηθλεὲμ, τελουμένης κηδείας [γράφει: μνημοσύνου], ὁ ὡς ἄνω Ἰωάννης ἦλθεν ἀπρόσκλητος μετὰ δύο συντρόφων του καὶ ἔλαβε θέσιν ἐν τῷ χορῷ παραπλεύρως τοῦ πρωτοψάλτου, μετὰ πολλῆς ὑπεροψίας. Μόλις ἤρχισεν ἡ ἀκολουθία, ὑψήρπασεν ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ πρωτοψάλτου τὸ πρῶτον ἀντίφωνον, εἶτα δὲ καὶ τὸ δεύτερον καὶ τὸ τρίτον. Ἐπειδὴ ἐπετιμήθη διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ ἱερέως Κώστα Φιλίππου, τοῦ λεγομένου Σκουλούδη, ὅστις ἀγανακτήσας ἐξεδύθη τὰ ἄμφιά του καὶ ἀπεχώρησεν, ὁ Ἰωάννης καθύβρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς κύνα ἀφωρισμένον, ἀλιτήριον, ἀσεβῆ, ὑπηρέτην τῆς ἐξουσίας κλπ. καὶ ἠπείλησεν ὅτι θὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν.

Ὡς μάρτυρες προετάρθησαν ὑπὸ τοῦ μηνυτοῦ οἱ ἑξῆς παρευρεθέντες: Βενιαμὴν [Σκολάρης], πνευματικὸς Νικόλαος Θεολογίτης, ἱερεὺς
Μάξιμος [Σκολάρης], ἱερεὺς (ἀδελφός του) Ἰωάννης Κατσαδούρης, ἱερεὺς
Κώστας Φιλίππος [ὁ Σκουλούδης], ἱερεὺς Γεώργιος Καπέλλας, ἱερεὺς
Νικόλαος Μποζάκης, ἱερεὺς Μιχαλέτος Χαλασμένος

2

Κατάθεσις Βενιαμὴν Σκολάρη,
ἱερέως καὶ πνευματικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Βηθλεὲμ, ἀπὸ 10 Ὀκτωβρίου

Τὴν παρελθοῦσαν Τετάρτην [γράφει: Πέμπτην, πρὸβλ. ἔγγρα. 5, 6, 7, 8], πρὸς τέλεσιν μνημοσύνου ἐν τῷ ναῷ τῆς Βηθλεὲμ, ὁ μάρτυς προσεκάλεσε τὸν πρωτοψάλτην [Ἑμμανουὴλ Σάβιον], τὸν πρωτοπαπᾶν [Ἰωάννην Συμεωνά-

κην] καὶ τὸν Ἰωάννην Λάσκαρην ὡς ψάλτην, ὡς καὶ ἄλλους ἱερεῖς (20 ἐν ὄλῳ), κατ' ἐντολὴν τῶν συγγενῶν τοῦ θανόντος. Ὁ Λάσκαρης ἤρχισε νὰ ψάλλῃ τὸ « ἁλληλούϊα », προλαμβάνων τὸν πρωτοψάλτην, ἐπανελάβε δὲ τὸ αὐτὸ καὶ ἐκ δευτέρου. Τότε οἱ ἱερεῖς Νικόλαος Θεολογίτης, Κώστας Φιλίππος [ὁ Σκουλούδης] καὶ Ἰωάννης Κατσαδούρης, ἀφοῦ ἐπετίμησαν αὐτόν, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφιά των καὶ ἀπεχώρησαν τοῦ χοροῦ, διαμαρτυρόμενοι διὰ τὴν ἀταξίαν, τελικῶς ὁμῶς ἐπανήλθον. Ὁ Λάσκαρης, ὅτε ἐπετιμήθη ἐκ δευτέρου, ἐπετέθη διὰ λόγων κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου, εἰς ὃν ἀπέδωκε τὴν συμπεριφορὰν ταύτην τῶν ἱερέων καὶ ὃν ἐχαράκτήρισεν ὡς ἄσεβῃ καὶ ἀλιτήριον.

3

Κατάθεσις μοναχοῦ Μαξίμου Σκολάρη
[ἀδελφοῦ τοῦ προηγουμένου μάρτυρος]

Κατὰ τὸ ἐν Βηθλεὲμ μνημόσυνον ὁ εἰρημένος Ἰωάννης [Λάσκαρης] ἤρχισε νὰ ψάλλῃ καὶ περὶ τὸ μέσον τῆς ψαλμωδίας του ὁ ἱερεὺς Σκουλούδης [= ὁ Κώστας Φιλίππος] ἐξεδύθη τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησε τοῦ χοροῦ. Ὅτε ὁ Ἰωάννης ἐτελείωσε τὴν ψαλμωδίαν, ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Θεολογίτης, κληθεὶς ὑπὸ τοῦ πρωτοψάλτου νὰ ψάλλῃ, ἀπήντησεν εἰς τοῦτον ὅτι δὲν τὸν θεωρεῖ πρωτοψάλτην, ἀφοῦ ὡς πρωτοψάλτης ἐμφανίζεται ὁ Λάσκαρης. Τότε ὁ τελευταῖος εἶπεν ὅτι καὶ αὐτὸς ἔχει λάβει παρὰ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ καὶ ὅτι γνωρίζει νὰ ψάλλῃ, ἐνῶ ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀφωρισμένος, ὥστε νὰ δικαιολογῇται ἡ ἀποχώρησις τῶν ἱερέων καθ' ἣν ὥραν ψάλλει. Ὁ μάρτυς τότε ἀπεχώρησε. Βραδύτερον ἤκουσε παρ' ἄλλων ὅτι ὁ Λάσκαρης εἶπεν εἰς τὸν πρωτοψάλτην: « Ἀλιτήριε, ἄφες με νὰ ζήσω! ».

4

Κατάθεσις Μιχαλέτου Σκύλου, κατοίκου τοῦ Βούργου Χάνδακος

Τὴν παρελθοῦσαν Τετάρτην ἢ Πέμπτην ὁ μάρτυς μετέβη εἰς Βηθλεὲμ δι' ὑπηρεσίαν καὶ παρευρέθη κατὰ τύχην εἰς τὸ μνημόσυνον. Ἦκουσε τὸν ὡς ἄνω Ἰωάννην [Λάσκαρην] ψάλλοντα. Ὅτε οὗτος ἐτελείωσε καὶ ὁ πρωτοψάλτης ἐκάλεσε τὸν ἱερέα Νικόλαον Θεολογίτην νὰ ψάλλῃ, ὁ τελευταῖος ἀπήντησεν εἰς αὐτόν ὅτι δὲν εἶναι πρωτοψάλτης, ἀφοῦ ὁ Λάσκαρης ἔχει τὸ πρόσταγμα. Τότε ὁ Λάσκαρης εἶπεν ὅτι, ἀφοῦ καὶ αὐτὸς ἔχει τὴν ἄδειαν νὰ ψάλλῃ, διατί νὰ μὴ ψάλλῃ; δὲν δικαιοῦται νὰ ζήσῃ καὶ αὐτός; βεβαίως δὲν εἶναι ἀφωρισμένος· ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει γράμματα, οὐδὲ νὰ ψάλλῃ ἐντέχνως, ὡς αὐτός· μόνον τὸν πρωτοπαπᾶν [= Ἰω. Συμεωνάκην] ἀναγνωρίζει ὡς διδάσκαλόν του καὶ ἄξιον νὰ εἶναι Πατριάρχης. Ὁ μάρτυς ἠρνήθη ὅτι ὁ

Λάσκαρης ἐξύβρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς ἀλιτῆριον καὶ ἀσεβῆ καὶ ὅτι ἠπει-
λησε νὰ τὸν θανατώσῃ. Προσέθηκεν ὅτι τὰ πράγματα παρώξυναν οἱ ἱερεῖς
Θεολογίτης, Κατσαδούρης, Σκουλούδης καὶ Καπέλλας καὶ ὅτι αὐτοὶ ὑπῆρξαν
οἱ ὑπαίτιοι τῆς συγχύσεως· ἂν εἶχον σιωπήσει, οὔτε ὁ Λάσκαρης θὰ ἐκινεῖτο
εἰς λόγους, οὔτε σκάνδαλον θὰ ἐπηκολούθει.

5

Κατάθεσις ἱερέως 'Ιωάννου Κατσαδούρη, κατοίκου τοῦ Βούργου Χάνδακος

Τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην, ὅτε ἐτελεῖτο μνημόσυνον ἐν Βηθλεὲμ καὶ
παρίσταντο περὶ τοὺς 20 ἱερεῖς, ἐν οἷς ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης,
καθὼς καὶ ὁ 'Ιωάννης Λάσκαρης, ἐνῶ ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ τὴν ψαλμωδίαν ὁ
πρωτοψάλτης καὶ αὐτὸς νὰ διατάσῃ ἕκαστον τῶν ἱερέων νὰ ψάλλῃ, ὁ Λά-
σκαρης ὑφῆρπασεν ἐκ τοῦ στόματος τούτου τὴν πρώτην ψαλμωδίαν καὶ ἐν
συνεχείᾳ καὶ τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην. Βλέποντες ταῦτα οἱ ἱερεῖς Κώστας
Φιλίππος [= ὁ Σκουλούδης] καὶ Νικόλαος Θεολογίτης, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια
καὶ ἀπεχώρησαν τοῦ χοροῦ. Ὁ Θεολογίτης ἐπανῆλθεν, ἀλλ' εἶπεν ὅτι ἤθελε
νὰ μάθῃ τίς ἐκ τῶν δύο εἶναι ὁ πρωτοψάλτης. Τότε ὁ Λάσκαρης εἶπεν ὅτι
ταῦτα πάντα ἐσκευωρήθησαν ὑπὸ τοῦ ἀλιτηρίου καὶ ἀσεβοῦς τούτου (τοῦ
πρωτοψάλτου), οὐτινος θ' ἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν καὶ ὅστις δὲν γνωρίζει νὰ
ψάλλῃ, εἶναι δημόσιος ὑπηρέτης, ἦτο δὲ καλαθοπλέκτης μέχρι τῆς χθὲς, ἐξε-
φράσθη ὑβριστικῶς καὶ δι' ἐκεῖνον ὅστις ἀνήγαγεν αὐτὸν εἰς πρωτοψάλτην
καὶ εἶπε περὶ ἑαυτοῦ ὅτι ἔχει παρὰ τοῦ Πατριάρχου [Κωνσταντινουπόλεως]
ἄδειαν νὰ ψάλλῃ πανταχοῦ.

6

Κατάθεσις ἱερέως Γεωργίου Καπέλλα, κατοίκου τοῦ Βούργου Χάνδακος

Τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην ὁ μάρτυς προσεκλήθη εἰς Βηθλεὲμ, ἵνα
λάβῃ μέρος εἰς μνημόσυνον. Ἐπειδὴ κατ' ἔθος ὅλαι αἱ ἀρχαὶ τῶν ψαλμω-
διῶν ἀνήκουν εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ πρωτοψάλτου, οὗτος ἤρχεισε ψάλλων,
ἀλλ' ὁ 'Ιωάννης Λάσκαρης ὑφῆρπασε τὴν ψαλμωδίαν, ὁμοίως δ' ἔπραξε καὶ
εἰς τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην ψαλμωδίαν. Οἱ ἱερεῖς Κώστας Φιλίππος
[= ὁ Σκουλούδης] καὶ Θεολογίτης, πρὸ τοιαύτης καταστάσεως, ἐξέβαλον τὰ
ἄμφια καὶ ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ, λέγοντες εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι δὲν εἶναι
αὐτὸς ὁ πρωτοψάλτης, ἀφοῦ ὁ Λάσκαρης ψάλλει πρὸ αὐτοῦ καὶ ἄνευ τῆς
ἀδείας του. Τότε ὁ Λάσκαρης εἶπεν ὅτι ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει νὰ
ψάλλῃ, εἶναι καλαθοπλέκτης, ἀσεβὴς καὶ ἀλιτῆριος, ἐξύβρισε τὴν διορίσα-
σαν αὐτὸν ἀρχὴν καὶ εἶπε περὶ ἑαυτοῦ ὅτι διωρίσθη ψάλτης ὑπὸ τοῦ Πα-
τριάρχου καὶ ὅτι μόνον τὸν πρωτοπαπᾶν σέβεται ὡς καλὸν κληρικόν· ὁ πρω-

τοψάλτης ἐπιδιώκει νὰ ἐξορίσῃ αὐτὸν τῆς νήσου, ἀλλὰ τοιοῦτοτρόπως θὰ τὸν ἀναγκάσῃ νὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν. Ὁ πρωτοψάλτης οὐδὲν ἀπήντησε καὶ ὁ Λάσκαρης ἐξηκολούθησεν ὑβρίζων.

7

Κατάθεσις ἱερέως Κώστα Φιλίππου
[λεγομένου Σκουλούδη], ἀπὸ 11 Ὀκτωβρίου

Ὁ πνευματικὸς τῆς Βηθλεὲμ τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην προσεκάλεσε τὸν μάρτυρα εἰς μνημόσυνον. Ἀρξαμένης τῆς ἀκολουθίας, ὅτε ὁ πρωτοψάλτης ὤφειλε ν' ἀρχίσῃ ψάλλον, ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης προέτρεξεν αὐτοῦ καὶ ἔψαλε τὴν πρώτην ψαλμωδίαν, ὁμοίως δὲ καὶ τὴν δευτέραν, τὴν τρίτην καὶ τὴν τετάρτην. Οἱ ἱερεῖς ἠγανάκτησαν, διότι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ Λάσκαρης ἀντεποιεῖτο τὴν ἐξουσίαν τοῦ πρωτοψάλτου καί, ἀποβαλόντες τὰ ἄμφια, ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ. Ἠρώτησαν τὸν Λάσκαρην τίς ἐκ τῶν δύο εἶναι ὁ πρωτοψάλτης καὶ οὗτος ἀπεκρίθη ὅτι ὁ πρωτοψάλτης δὲν γνωρίζει νὰ ψάλλῃ, εἶναι ἀσεβής, ἀλιτήριος κλπ. Ὁ πρωτοψάλτης ἠρώτησεν αὐτόν, διατί τὸν ὑβρίζει οὕτω καὶ ὁ Λάσκαρης ἀπεκρίθη ὅτι πράττει τοῦτο, διότι αὐτὸς παρεκίνησε τοὺς ἱερεῖς ν' ἀποχωρήσουν. Οἱ ἱερεῖς ὅμως ἐβεβαίωσαν ὅτι οὐδὲν εἶπεν εἰς αὐτοὺς ὁ πρωτοψάλτης, ἀλλ' ὅτι ἐνήργησαν οὕτως ἐξ ὀφειλομένου πρὸς τοῦτον σεβασμοῦ, ὅταν εἶδον ὅτι προσεβάλλετο ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη.

8

Κατάθεσις ἱερέως Νικολάου Θεολογίτου, ἀπὸ 12 Ὀκτωβρίου

Ὁ μάρτυς προσεκλήθη τὴν παρελθοῦσαν Πέμπτην εἰς Βηθλεὲμ διὰ μνημόσυνον. Ἐκεῖ ἦτο καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ἄγνωστον ἂν προσκληθεῖς ἢ μή. Οὗτος, ὅτε ἤρχισε ψάλλον ὁ πρωτοψάλτης, παρενεβλήθη καὶ ἔψαλεν αὐτὸς τὴν πρώτην ψαλμωδίαν, ὁμοίως καὶ τὴν δευτέραν καὶ τὴν τρίτην (τὴν τετάρτην ἔψαλε κανονικῶς, καθ' ἣν εἶχεν ἄδειαν παρὰ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας νὰ ψάλλῃ εἰς μνημόσυνα). Βλέποντες ταῦτα ὁ μάρτυς καὶ ὁ ἱερεὺς Κώστας Φιλίππος [= ὁ Σκουλούδης] ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ. Ὁ πρωτοψάλτης παρώτρυνε τὸν μάρτυρα νὰ ψάλλῃ, ἀλλ' οὗτος ἀπήντησεν ὅτι, κατὰ τὰ φαινόμενα, δὲν εἶναι αὐτὸς ὁ πρωτοψάλτης, ἀλλ' ὁ Λάσκαρης. Τότε ὁ τελευταῖος εἶπεν εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι εἶναι ἀσεβής, καλαθοπλέκτης, δημόσιος ὑπηρέτης, ἀλιτήριος, καὶ ὅτι θὰ τοῦ ἀφαιρέσῃ τὴν ζωὴν· προσέθηκεν ὅτι αὐτὸς ἔχει ἄδειαν νὰ ψάλλῃ παρὰ τοῦ Πατριαρχοῦ, ὁ πρωτοψάλτης ὅμως παρὰ τίνος; Ὁ πρωτοψάλτης οὐδένα λόγον ἐξεστόμισε.

Ἀπολογία τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη, ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, κατοίκου Βούργου Χάνδακος, εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ καταγγελίαν τοῦ πρωτοψάλτου. 17 Ὀκτωβρίου 1418

Ὁ μηνυθεὶς ἀναφέρει ὅτι, μολονότι κέκτηται συγγενεῖς καὶ περιουσίαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅμως, ἐλκυσθεὶς ὑπὸ τῆς φημιζομένης δικαιοσύνης τοῦ βενετικοῦ κράτους, κατέλιπε πάντα ταῦτα καὶ ἦλθεν εἰς Κρήτην, πρὸ ἐπταετίας περίπου καὶ ἴδρυσσε σχολήν, ἐνθα ἐδίδασκε τοὺς νέους τὴν ψαλτικὴν, ἔζη δὲ ὑποδειγματικῶς. Ὅσakis προσεκαλεῖτο, ἔψαλλεν εἰς τὰς κηδεῖας, ἡσύχως πάντοτε. Ἐξ αἰτίας σκανδάλου ἐπισυμβάντος μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ πρωτοψάλτου, οὗτος τὸν κατήγγειλεν εἰς τὴν βενετικὴν διοίκησιν, αὕτη δὲ καθώρισε δι' ἀποφάσεως ὅτι ἡδύνατο νὰ ψάλλῃ, ὁσakis προσεκαλεῖτο. Μίαν Πέμπτην λοιπὸν τοῦ τρέχοντος μηνός, καθ' ἣν ὥραν ἐδίδασκεν ἐν τῇ σχολῇ του, προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεέμ, διὰ τινος ὑποτακτικοῦ τούτου, νὰ ἔλθῃ πάραντα νὰ ψάλλῃ εἰς μνημόσυνον. Μετέβη ἀμέσως καὶ εὑρεν ἐκεῖ τὸν πρωτοπαπᾶν, τὸν πρωτοψάλτην καὶ πολλοὺς ἱερεῖς. Ἀρξαμένης τῆς ἀκολουθίας, ἤρχισε νὰ ψάλλῃ ψαλμωδίαν τινά, πρὶν ὅμως συμπληρώσῃ ταύτην, οἱ ἱερεῖς Θεολογίτης, Σκουλούδης [= Κώστας Φιλίππος] καὶ Κατσαδούρης ἀπέβαλον τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθον τοῦ χοροῦ. Ὑπέθεσεν ὅτι εἶχον νὰ μεταβοῦν εἰς ἄλλα μνημόσυνα. Ὅταν ἐτελείωσε τὴν ψαλμωδίαν, ὁ πρωτοψάλτης διέταξε τὸν Νικόλαον Θεολογίτην νὰ ψάλλῃ, ἀλλ' οὗτος ἠρνήθη, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι ὁ Λάσκαρης ἀντεποιήθη τὴν ἐξουσίαν του. Τότε ὁ Λάσκαρης ἀντελήφθη ὅτι ἐξ αἰτίας του οἱ ἱερεῖς ἀπέβαλον τὰ ἄμφια καὶ ἠρώτησεν αὐτοὺς τί κακὸν ποιεῖ εἶναι κύων; εἶναι τοῦρκος; δὲν εἶναι χριστιανός; Ὅταν ἔλαβε τὴν ἀπάντησιν ὅτι ἀντεποιήθη τὴν ἐξουσίαν τοῦ πρωτοψάλτου, ἀπεκρίθη ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές, διότι ψάλλει τῇ ἀδείᾳ τῆς βενετικῆς ἀρχῆς. Εἰς δὲ τὸν πρωτοψάλτην εἶπεν ὅτι αὐτὸς ἐσκευώρησε πάντα ταῦτα καὶ θὰ τὸν κρίνῃ ὁ Θεός, προσέθηκε δὲ ὅτι ὁ ἐκεῖ παρὼν πρωτοπαπᾶς, ὁ καὶ ἀρχηγὸς τῆς ἐκκλησίας, οὐδὲν εἶπεν, ὁ πρωτοψάλτης ὅμως τὸν καταδιώκει συνεχῶς καί, ἂν ἀποχωρήσῃ τῆς νήσου, θὰ ἀποχωρήσῃ ἐξ αἰτίας του. Οἱ ἄνω τρεῖς ἱερεῖς ἤρχισαν τότε ὑβρίζοντες αὐτόν, οὗτοι δ' ὑπῆρξαν καὶ ἡ αἰτία τοῦ σκανδάλου. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν πρέπει νὰ γίνουν δεκτοὶ ὡς μάρτυρες, ὡς οὐδ' ὁ ἱερεὺς Γεώργιος Καπέλλας, ἔχων φιλονεικήσῃ μετ' αὐτοῦ. Ὁ Λάσκαρης ἠρνήθη ὅτι ἐξεστόμισεν ὕβριν ἢ ἀπειλήν τινα κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ προέτεινεν ὅπως ἐξετασθοῦν ὑπὲρ αὐτοῦ οἱ ἀκόλουθοι μάρτυρες:

Μιχαλέτος Σκύλος, Ἰωάννης Σκουλούδης, Δημήτριος Κολυβάς, Ἀγγελος Σεβαστὸς καὶ ὁ ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς τῆς νησίδος Παξιμάδι.

10

Κατάθεσις Ἰωάννου Σκουλούδη,
κατοίκου Βούργου Χάνδακος, ἀπὸ 21 Ὀκτωβρίου

Ἡ παπαδιὰ Καθαρούδαινα, ἐπιθυμοῦσα νὰ τελέσῃ μνημόσυνον τοῦ υἱοῦ τῆς ἐν Βηθλεέμ, παρεκάλεσε τὸν μάρτυρα νὰ μεταβῇ ἐκεῖ καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὴν πληρωμὴν τῶν ἱερέων. Ὁ πρωτοψάλτης ἤρχισε νὰ ψάλλῃ τὸ « ἄλληλούϊα » καὶ ὁ μάρτυς τότε, καθ' ὃ εἶχε δικαίωμα ὡς τελῶν τὸ μνημόσυνον, διέταξε τὸν Λάσκαρην νὰ ψάλλῃ καὶ αὐτός. Ὁ Λάσκαρς ἤρχισε ψάλλον τὸ « ἄλληλούϊα » εἰς ἄλλον τόνον, ἐντέχνως, καὶ ὁ πρωτοψάλτης, ἐπειδὴ ἔψαλλεν ἀδεξίως, εἰσήγησεν. Ὁ πρωτοπαπᾶς ἀντήλλαξε βλέμμα μετὰ τοῦ πρωτοψάλτου, ἀλλ' οὐδὲν εἶπον. Ὁ ἱερεὺς ὅμως Κώστας Σκουλούδης [= ὁ Φιλίππος], θεῖος τοῦ μάρτυρος, ἐξεδύθη τὰ ἄμφια καὶ ἐξῆλθε τοῦ χοροῦ, ἀλλὰ κατόπιν τῶν ἐπιτιμήσεων τοῦ μάρτυρος, ἐπανῆλθε. Τότε ὅμως ἐξεδύθη ἐπίσης τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησεν ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Θεολογίτης, λέγων ὅτι, καθὼς βλέπει, πρωτοψάλτης εἶναι ὁ Λάσκαρς. Τοῦτο προεκάλεσε τὰς ἐντόνους διαμαρτυρίας τοῦ τελευταίου, ὅστις εἰς μὲν τὸν Θεολογίτην εἶπεν ὅτι, ὅταν ψάλλῃ οὗτος, οὐδεὶς ἀποχωρεῖ, μολοντί διατηρεῖ συνεισάκτους, εἰς δὲ τὸν πρωτοψάλτην ὅτι αὐτὸς ἐσκηνοθέτησε τὸ ἐπεισόδιον, ὅτι εἶναι ἀλιτήριος καὶ ὅτι καταδιώκει τὸν Λάσκαρην, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν ἐξορίαν τοῦ κλπ. Ὁ μάρτυς, ἀφοῦ ἐπλήρωσε πάντας, ἤκουσε τοὺς ἱερεῖς Κατσαδούρην, Σκουλούδην, Καπέλλαν καὶ Θεολογίτην λέγοντας εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι ἦσαν ἕτοιμοι καὶ νὰ χειροδικήσουν κατὰ τοῦ Λάσκαρ, ὡμολόγησαν δ' οὗτοι εἰς αὐτὸν τὸν μάρτυρα ὅτι διὰ τῆς δημιουργίας τοῦ σκανδάλου τούτου ἐπιδιώκουν ὅπως ἡ βενετικὴ ἐξουσία ἐξορίσῃ ἢ τὸν πρωτοψάλτην ἢ τὸν ὄνον τοῦτον (τὸν Λάσκαρην).

11

Κατάθεσις Ἀγγέλου Σεβαστοῦ,
κατοίκου Βούργου Χάνδακος, ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου

Ὁ μάρτυς, τελουμένου ὑπὸ τῆς παπαδιᾶς Καθαρούδαινας μνημοσύνου τοῦ υἱοῦ τῆς ἐν Βηθλεέμ, ἐστάλῃ ὑπὸ τοῦ θείου του, τοῦ πνευματικοῦ Βενιαμὴν [Σκολάρη], καὶ προσεκάλεσε τὸν πρωτοψάλτην, τὸν πρωτοπαπᾶν καὶ τὸν Λάσκαρην. Ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης προσεκάλεσεν ἐπίσης, ἐξ ὀνόματος τῆς ὡς ἄνω παπαδιᾶς, τοὺς λοιποὺς ἱερεῖς καὶ τὸν Λάσκαρην. Ὁ πρωτοψάλτης ἤρχισε ψάλλον τὸ « ἄλληλούϊα » καὶ τότε ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης διέταξε τὸν Λάσκαρην, διστάζοντα πρὸ τοῦ πρωτοψάλτου, νὰ ψάλλῃ. Ὁ Λάσκαρς ἔψαλε τὸ « ἄλληλούϊα » εἰς ἄλλον τόνον καὶ ὁ πρωτοψάλτης εἰσήγησεν. Ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρωτοψάλτης ἠγανάκτησαν, ἀλλ' οὐδὲν εἶπον, οἱ λοιποὶ ἱερεῖς ἤρχισαν τοὺς ψιθύρους. Ἀκολούθως ὁ ἱερεὺς Σκουλούδης [= Κώστας Φιλίππος],

ἐκδυθεὶς τὰ ἄμφιά του, ἐξῆλθε τοῦ χοροῦ ὑβρίζων τὸν Λάσκαρην. Ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης (ἄνεσις τοῦ ἱερέως), ἐπεμβάς, ὑπεχρέωσεν αὐτὸν νὰ ἐπανεέλθῃ. Μετ' ὀλίγον, ψάλλοντος τοῦ Λάσκαρη, ἀπεχώρησεν ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Θεολογίτης, δηλώσας ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ψάλλῃ, ἐφ' ὅσον τὸ πρόσταγμα ἔχει ἄλλος ἀντὶ τοῦ πρωτοψάλτου, ὁ Ἰω. Σκουλούδης ὅμως ἀπήντησεν ὅτι αὐτὸς προσεκάλεσε τὸν Θεολογίτην ὡς ἱερέα καὶ τὸν Λάσκαρην ὡς ψάλτην καί, ἀφοῦ αὐτὸς πληρώνει, ἡ ἀκολουθία δεόν νὰ τελεσθῇ ὡς αὐτὸς ἐπιθυμεῖ. Συγχρόνως διεμαρτυρήθη καὶ ὁ Λάσκαρης, διότι καταδιώκεται, ἐνῶ ἔχει ἄδειαν νὰ ψάλλῃ. Ἀλλ' οἱ ἱερεῖς Κατσαδούρης, Σκουλούδης, Θεολογίτης καὶ Καπέλλας ἤρχισαν ὑβρίζοντες αὐτόν. Τότε ὁ Λάσκαρης, στραφείς πρὸς τὸν πρωτοψάλτην, ἀπεκάλεσεν αὐτὸν ἀλιτῆριον καὶ κατήγγειλε δημοσίᾳ ὅτι ἐξ αἰτίας τούτου θὰ ἀναγκασθῇ νὰ φύγῃ ἐκ τῆς νήσου. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀκολουθίας, ὁ Σκουλούδης ἐπλήρωσε πάντας καὶ ἀπεχώρησαν. Ὁ μάρτυς ὅμως ἤκουσε παρὰ τοῦ παρόντος Δημητρίου Κολυβά ὅτι οἱ ἱερεῖς, ἐρχόμενοι εἰς τὸν ναόν, εἶχον συναποφασίσει καθ' ὁδόν, ἐὰν ἤθελε παραστῇ ὁ Λάσκαρης, νὰ ἐκδυθοῦν τὰ ἄμφια καὶ ν' ἀποχωρήσουν καθ' ὃν χρόνον θὰ ἔψαλλε.

12

Κατάθεσις Δημητρίου Κολυβά, ἀπὸ 22 Ὀκτωβρίου

Ὁ μάρτυς εὗρίσκετο ἐν Βηθλεέμ, ἔνθα ἱεουργεῖ ὁ πνευματικὸς Βενιαμὴν Σκολάρης, ὅτε ἐτελεῖτο τὸ μνημόσυνον τοῦ Μιχαλέτου Ζαχαρία. Προσῆλθον ὁ πρωτοπαπᾶς, ὁ πρωτοψάλτης καὶ ὁ Ἰωάννης Λάσκαρης, ψάλτης. Ὅτε ὁ Λάσκαρης ἔψαλλε τὴν ψαλμωδίαν, ἣν ὤφειλε νὰ ψάλλῃ, ὁ ἱερεὺς Κώστας Σκουλούδης [= Φιλίππος] ἐξῆλθε τοῦ χοροῦ. Ἐπίσης οἱ ἱερεῖς Νικόλαος Θεολογίτης, Κατσαδούρης καὶ Juda (=;) δὲν ἤθελον νὰ συνεχίσουν τὴν ἀκολουθίαν καὶ κατεφέροντο κατὰ τοῦ Λάσκαρη. Τότε οὗτος εἶπεν εἰς τὸν πρωτοψάλτην ὅτι διαπράττει ἀδικίαν νὰ τὸν ἀποστερῇ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου τῆς οἰκογενείας του, καθ' ἣν στιγμὴν ἡ βενετικὴ ἀρχὴ τοῦ ἔχει ἐπιτρέψει νὰ ψάλλῃ ὅπου προσκαλεῖται καὶ γνωρίζει νὰ ψάλλῃ. Προσέθηκεν ὅτι τὸν πρωτοπαπᾶν τὸν σέβεται ὡς καλὸν κληρικὸν καὶ μέγαν διδάσκαλον (dotor), ὅτι εἰς τὸ παρελθὸν τὴν τέχνην του ἐξετίμων καὶ ὁ Πατριάρχης καὶ ὁ Αὐτοκράτωρ [τοῦ Βυζαντίου] καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀκόμη καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ τυγχάνῃ ἐνταῦθα τοιαύτης μεταχειρίσεως.

13

Ἡ δουκικὴ ἀπόφασις περὶ ἐξορίας τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη,
ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1418

Ὁ πρωτοψάλτης τῶν Ἑλλήνων Ἐμμανουὴλ Σάβιος κατήγγειλεν εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς Κρήτης ὅτι ὁ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἐλθὼν Ἰωάννης Λά-

σκαρης πολλάκις ὑβρίζει αὐτόν, τὸν πρωτοπαπᾶν καὶ τοὺς ἱερεῖς κατὰ τὰς τελούμενας κηδείας, τὰ μνημόσυνα κλπ. καὶ γίνεται πρόξενος σκανδάλων παρὰ τῷ ἐκκλησιαζομένῳ λαῷ. Οὕτω καὶ τῇ 6ῃ τοῦ παρόντος μηνός, εἰς μνημόσυνον τελούμενον ἐν Βηθλεέμ, ἐδημιουργήθησαν σκάνδαλα ἐκ τῆς ὑπεροψίας τοῦ εἰρημένου Ἰωάννου, ὅστις, ἐπιδεικτικῶς ἱστάμενος παρὰ τὸν πρωτοψάλτην, προελάμβανεν αὐτόν εἰς τὴν ψαλμωδίαν καὶ ἀντεποιεῖτο τὴν ἐξουσίαν του. Τὴν ὕβριν ταύτην μὴ ἀνεχόμενοι οἱ ἄλλοι ἱερεῖς, ἐξεδύθησαν τὰ ἄμφια καὶ ἀπεχώρησαν τῆς λειτουργίας. Τότε ὁ Λάσκαρης, δι' ὑβριστικῶν λόγων ἐπετέθη κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ ἠπειλήσεν ὅτι θὰ τὸν φονεύσῃ, ἐπειδὴ τηρεῖ τὰ νόμιμα τῶν Λατίνων, εἶπε δὲ περὶ ἑαυτοῦ ὅτι διωρίσθη ψάλτης ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου καὶ ἔχει παρ' αὐτοῦ ἄδειαν νὰ ψάλλῃ πανταχοῦ, ἔχαρ᾽ κτήρισε τὸν πρωτοψάλτην ὡς ὑπηρέτην τῆς ἐξουσίας, καλαθοπλέκτην, ἀσεβῆ, ἀλιτήριον καὶ καθύβρισε τὸν διορίσαντα αὐτόν ὡς πρωτοψάλτην, τοῦθ' ὅπερ στρέφεται κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους. Αἱ ἀρχαὶ τῆς Κρήτης, ἀφοῦ ἤκουσαν ἀμφοτέρωθεν τὰ μέρη, διέταξαν τὴν ὑποβολὴν ἐγγράφως τῆς καταγγελίας τοῦ πρωτοψάλτου, τῆς ἀπολογίας τοῦ Λάσκαρη καὶ τὴν ἐξέτασιν μαρτύρων ἐκατέρωθεν. Τούτων γενομένων, ὁ Δούκας καὶ Στρατηγὸς Κρήτης Ἰάκωβος Gussoni καὶ οἱ Σύμβουλοί του, λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὰς ὕβρεις τοῦ Λάσκαρη, ὧν ἄλλαι μὲν στρέφονται κατὰ τοῦ πρωτοψάλτου καὶ ἄλλαι κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ βενετικοῦ κράτους (ὡς ἡ ἐπὶ κλησίς τοῦ Πατριάρχου καὶ ἡ δῆλωσις ὅτι ὑπὸ τούτου διωρίσθη ψάλτης καὶ ἡ ἐξύβρισις τοῦ καταστήσαντος πρωτοψάλτην τὸν Ἑμμανουήλ) καὶ πρὸς κατάπαυσιν τῶν σκανδάλων κλπ., ἀπεφάσισαν τὴν διηνεκῇ ἐξορίαν τοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη ἐντὸς ὀκτῶ ἡμερῶν· ἐὰν δέ ποτε οὗτος ἐπανέλθῃ εἰς τὴν νῆσον, θὰ φυλακίζεται ἐπὶ ἔτος καὶ θὰ ἐξορίζεται ἐκ νέου.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

MCCCCXVIII die VIIJ octobris

φ. 139v

Querella Hemanuelis Sauio, protopsalti Grecorum contra Jani Laschari, habitatorem burgi, accepta de mandato dominij.

Suprascritus Hemanuel, sine sacramento conquerendo, dixit quod
 5 die VJ suprascripti mensis, dum in ecclesia de Bethleem fuerant exequie cuiusdam funeris, dictus Johannes, non vocatus nec conuitalus, uenit ad dictas exequias et stetit in choro, ad latus suprascripti protopsalti, cum alijs duobus suis socijs, cum magno regalio et superbia, quatiendo uel schassando caput et mimando, prout consuetus est fa-
 10 cere; et sicut apparuit per effectum, ipse Johannes mimabatur supra-

scripto protopsalti. Et quando inceptum fuit officium, ipse jam aripuit primam antifonam ab ore suprascripti protopsalti, quam ipse protopsalti inceperat et semi-accinerat, et similiter fecit in secunda et tertia antiphona. De inde, quia suprascriptus Jani fuit redargatus a quodam
 15 papate Costa Filipo, dicto Schuludi, qui papas propter hoc dedignatus spoliavit se suam stolam et recessit inde, dictus Jani incepit dicere dicto protopsalti: *«canis excommunicatus a deo et ab ecclesia, tu non es protopsalti, ymo es vnus scaçotus riparius dominacionis, patarme, alitirie, aseui, tu ibis ad dominacionem pro expellendo me de hac tera et*
 20 *ego aripiam tibi vitam et postea ego recedam hinc»*. Interrogatus de presentibus, respondit quod erant infrascripti, per quos vult probare suam querellam suprascriptam:

papa Benjamin, pnematico	papa Nicola Theologiti
papa Maximo, so frar	papa Jani Caçaduri
25 papa Costa Filipo	papa Georgij Capella
papa Nicola Bosaci	Michaleta Ghalasmeno

2

Die X suprascripti. Papa Benjamin Scolari, pnematicus, habitator in monasterio de Bethleem, testis juratus et interrogatus super premis-
 sis, respondit quod die Mercurii nuper elapso, ut sibi videtur, fiebat
 30 commemoratio in suprascripta ecclesia pro defunctis et iste testis inuitauerat protopsalti, protopapa et suprascriptum Johannem Laschari, tanquam cantorem, et alios papates, qui omnes erant numero viginti, secundum ordinationem sibi datam per parentes defuncti. Et existente in choro pro faciendo officium, debebat cantari aleluia, et suprascriptus
 35 Jani Laschari incepit canere antequam protopsalti incepisset, licet dictus protopsalti deberet incipere. Item in secunda vice, quando debuit cantari, dictus Jani adhuc incepit canere vbi debebat incipere protopsalti, uel comittere vni-ex papatibus, et tunc papa Nicolaus Thologiti, papa Costa Filipo et papa Jani Caçaduri dixerunt sibi: *«tu facis male,*
 40 *protopsalti debet incipere, et postea quilibet de papalibus debet canere,*
 φ. 140r *postea tu, quis es cantor, debes canere»* | ; et tunc dictus Jani dixit: *«protopsalti nescit canere istum cantum modo quo ego scio, et si cano illum ego, quid mali facio?»* et tunc suprascripti papates extraxerunt suas stolas et steterunt extra chorum et inducti ab alijs, ut uenirent,
 45 dicebant: *«quid debemus facere? non est hic protopsalti nec protopapa; et iste incepit et facit prout vult, et nos stamus sic»*; finaliter venerunt et dum adhuc deberent cantare, dictus Jani incepit cantare, et dum

adhuc fuisset redargatus, dixit: «*ego habeo licentiam a dominatione cantandi et scio cantare et vollo cantare, sum ne excommunicatus et vos*
 50 *receditis a coro et extrahitis stolas vestras?*» et conuerssus uerssus protopsalti, dixit: «*non possum etiam ego solus esse pauper, cum literis paucis, quas scio, uiuere apud uos? quid mali facio, si tu nescis cantare et ego scio et canto? quare non dimittitis me?*»; et protopsalti dixit: «*non dixi tibi aliquid*»; et ille Jani dixit: «*quare fecisti papates*
 55 *extrahere stolas suas? jam non sum excommunicatus*»; et protopsalti dixit: «*ego non dixi eis aliquid*»; et tunc dictus Jani dixit dicto protopsalti: «*tu non es bonus homo, et ego habeo te per asseui et alitirio*». Et aliud hic testis nescit. Interrogatus, si dictus protopsalti dixit ei aliquam injuriam, dixit quod non. Interrogatus de presentibus, respondit
 60 *suprascripti papates et alij quam plures*. Interrogatus, si dictus Jani dixit dicto protopsalti quod acciperet sibi vitam, respondit quod non audiuit tale verbum.

3

Papa Maximus Scolari, calogerus, testis, juratus et interrogatus ut supra, dixit quod quadam die, cuius non est memor, fiebat in ecclesia
 65 de Bethalem officium defunctorum, vbi erat iste et alii plures papates. Et quando fuit inceptum officium, dictus Jani incepit canere et quando erat circa medium cantum, papas Sculudi extraxit stolam et exijt extra
 corum et quando ipse Jani finijt cantum, protopsalti precepit papati Nicolao Theologiti, quod cantaret, et dictus papa dixit: «*tu non es proto-*
 70 *psalti, et precipis mihi, dimitte protopsalti*, dicendo irisiue de dicto Jani Laschari, *velle precipiat michi*»; et tunc dictus Johannes dixit dicto papati Nicolao: «*per multos annos sit dominacio Venetorum, ille, qui fecit illum protopsalti, dedit etiam mihi officium hoc cantandi et ille nescit*
 74 *cantare et ego scio et in multis locis fui et fui dimissus cantare et fie-*
 φ. 140v *bat mihi honor et vos non dimittitis me, et jam | non sum excommuni-*
catus et extrahitis stollas vestras et receditis de coro». Et iste, videns multiplicare verba et etiam habens ordinare aliquod seruitium, recessit inde et nil aliud audiuit, nisi quod recedendo audiuit quod dictus Jani
 dixit protopsalti: «*alitirie, dimitte me uiuere*». Interrogatus, si proto-
 80 psalti dixit sibi injuriam, respondit quod non audiuit illum respondere verbum. Interrogatus de presentibus, respondit quod erant papates inuitati. Interrogatus, si dictus Johannes dixit dicto protopsalti quod acciperet sibi vitam, respondit quod non audiuit tale uerbum.

4

Michaletus Schilo, habitator burgi, testis, juratus et interrogatus
 85 super premissis, dixit quod die Mercurii uel Jouis nuper elapso, non
 bene recordatur, iuit in monasterium de Bethleem pro seruicio et
 inuenit quod fiebant commemorationes pro quodam defuncto et papates
 cantabant et stetit audire et interum audiuit suprascriptum Jani can-
 tare et postquam finit, protopsalti dixit pape Nicolao Theologiti quod
 90 cantaret, et ipse dixit: *«tu non es protopsalti et precipis mihi, dimite
 istum, ut precipiat»*, dicendo de dicto Laschari, et dictus Jani dixit ei:
*«Ille, qui fecit istum protopsalti, dedit mihi licentiam cantare, et quid
 facio tibi? non possum etiam ego pauper viuere in hac terra? iam
 non uiuo de vestro, iam non sum excommunicatus et vos non dimittitis
 95 me, iste protopsalti nescit cantare cum arte et ego scio et si canto, quid
 mali facio?»* et, conuersus uersus protopapatem, dixit: *«iste est magi-
 ster meus et dominus meus et esset dignus esse patriarcha, sed tu, pro-
 topsalti, nescis literas et ego scio plusquam te, tu es quidam scaçotus»*;
 et tunc protopsalti dixit: *«estote testes»*. Et aliud hic testis nescit.
 100 Interrogatus, si dixit sibi *«aliterie, asseui»* uel aliam injuriam, respon-
 dit quod non. Interrogatus, si dixit quod *«accipiam tibi uitam»*, respon-
 dit quod non, sed dixit: *«tu temptas tantum me, quod tu facies me
 perdere terram»*, subjunxit tamen hic testis quod papas Tloiti et papa
 Caçaduri et papas Sculudi et papas Capella incitabat hec verba et
 105 eorum occasione fuit hec comotio, sed, si illi tacuissent, nec ipse Janj
 motus fuisset ad aliquid dicendum, nec aliquod scandallum secutum
 fuisset.

5

Die X suprascripti. Papa Jani Caçaduri, habitator burgi, testis,
 juratus et interrogatus, dixit quod die Jouis nuper elapso fiebant com-
 110 memoraciones vnius defuncti in ecclesia de Bethleem, in quo erant circa
 XX papates, inter quos etiam erant protopapa, protopsaltis et quidam
 Jani Laschari et quando debebat incipi officium, est de more quod pro-
 tosalti incipit et de inde committit cuilibet de papatibus quod cantet.
 Et dum suprascriptus protosalti incepisset, dictus Jani arripuit illum
 115 cantum de ore suo et finijt illum, deinde debebat incipi aleluia et simi-
 liter dictus Jani dixit illum cantum, tertio etiam debebat dici quidam
 141r alius | cantus, et etiam accepit illum et finijt illum. Et videntes sic,
 papas Costas Filipo et papa Theologiti extraxerunt stolas suas et reces-

serunt de choro. De inde dictus Thologiti redijt et protosalti dixit
 120 sibi: «*papa chir Nicola, canta*» et ipse dixit: «*ego uelem scire, quis
 est protopsalti ex vobis duobus, quia video quod iste, dicendo de ipso
 Laschari, incipit et finijt sine tua licentia*»; tunc ipse Jani Laschari
 dixit: «*iste aliterius, asseui, dicendo de protosalti, facit hec omnia et
 temptabit me tantum, quod accipiam sibi vitam et iste nescit cantare*
 125 *et ego sum constitutus cantor a patriarcha, sed iste est quidam riparius
 caçosus et erat çestarolus usque pridie et ego habeo licentiam a pa-
 triarcha cantandi ubique, sed iste non est constitutus cantor nec scit
 cantare et cacho illi, qui constituit illum cantorem*»; dictus autem
 protosalti non respondit sibi verbum. Et aliud hic testis nescit.

127 cantandi διώρθωσα: catandi ὁ κῶδιξ || 128 scit διώρθωσα: sit ὁ κῶδιξ.

6

130 Papa Georgius Capella, habitator burgi, testis, iuratus et interro-
 gatus ut supra, respondit quod die Jouis elapso fuit hic testis inuitatus
 in ecclesia de Bethalem ad commemoracionem vnus defuncti et iuit
 et erant etiam ibi alii papates. Et quia est de more inter istos, quod
 omnia principia cantuum spectant protosalti, ipse incepit cantare et su-
 135 prascriptus Jani Laschari aripuit illam de ore suo et cantauit usque
 in finem; in secundo similiter cantu, et sic in cantu tertio fecit. Quod
 videntes papas Costa Filipino et papas Thologiti extraxerunt stollas
 suas et exierunt de coro. Et dictus papa Costa dixit: «*et quomodo non
 habemus hic protosalti? iste est protosalti, dicendo de dicto Laschari, et*
 140 *non sinit aliquem cantare*»; tunc protosalti dixit: «*papa Theologiti,
 canta*» et ipse dixit: «*quomodo cantabo, quia tu non es protosalti et
 iste, dicendo de ipso Laschari, est protosalti et cantet ante te et sine tua
 licentia?*». Et ipse Jani dixit: «*ipse nescit cantare nec est cantor, di-
 cendo de protosalti, et ego sum constitutus cantor a patriarcha et ipse*
 145 *a quo est constitutus? caco illi, quia est quidam prete schaçotus, çesta-
 rolus asseui et aliterius, protopapa est bonus sacerdos et ecclesiasticus
 homo et illum habeo in reuerentia, sed istum asinum qua re?*», et con-
 uerssus ad protosalti, dixit: «*tu quesisti et queris facere me bandicari
 de insula, sed tu temptabis me tantum, quod accipiam tibi vitam*».
 150 Dictus autem protosalti non respondit sibi uerbum, et postquam exi-
 uerunt deinde etiam incepit injuriare sibi et dicere multas injurias et
 multas blasfemias turpes et inhonestas, quarum non est memor.

7

Die XI suprascripti. Papas Costas Filipo, testis, juratus et interrogatus ut supra, dixit quod die Jouis nuper elapso, ut sibi videtur, pnematus de Bethalem inuitavit istum ad commemoraciones vnus defuncti. Et stante protopapate, protosalti et aliis papatibus in coro, et quidam Jani Laschari ad latus huius testis, || fuit ||, secundum morem suum, inceptum officium. | Et quando protosalti debebat incipere ad cantandum, quia omnia pricipia cantuum spectant ad eum, secundum mores suos, dictus Jani Laschari, antequam incepisset dictus protosalti, incepit cantare et finit primum cantum, similiter in secundo cantu debebat incipere protosalti, et dictus Jani incepit et finijt illum, et sic in tercio et in quarto cantu. Tunc papates grauabantur de hoc, quia ipse Jani accipiebat honorem protosalti et hic testis et aliqui alij extraxerunt suas stolas et steterunt extra chorum et dixerunt ad ipsum Laschari: *«es tu protosalti uel ille?»*, et ipse Johannes dixit: *«ipse nescit cantare, dicendo de ipso protosalti, et est quidam asebus, aliterius»*, et multas alias injurias et blasfemias sibi dixit, quarum non est memor. Et dictus protosalti dixit: *«qua re blasfemas me? quid tibi feci uel dixi et dicis mihi tot injurias?»* et ipse Jani respondit: *«quia tu fecisti papates extrahere stollas suas et recedere de choro»*; et ipse protosalti dixit: *«domini, dixi vobis aliquid?»* et omnes responderunt quod non, sed id quod loquebantur dicebant: *«quia protosalti est caput nostrum, etsi esset quidam statua, pro honore dominacionis, debent et volunt ipsum habere in reuerentia et ipse Jani tollebat honorem suum»*; et ipse Jani subjunxit: *«ipse faciet me perdere terram, tantum ipse templat me»*, dicendo de ipso protosalti. Interrogatus, si dictus protasalti dixit sibi Jani aliquam injuriam, respondit quod non vllo modo.

8

Die XII suprascripti. Papas Nicolaus Tloiti, testis, juratus et interrogatus ut supra, dixit quod die Jouis nuper elapso iste cum alijs papatibus fuit ad commemorationem vnus defuncti invitatus in ecclesia de Bethalem et fuit etiam ibi Jani Laschari cantare, sed nescit si fuit invitatus uel non. Et quando protosalti, secundum mores suos, debuit incipere ad cantandum, ipse Jani aripuit dicto protosalti illum cantum et finit illum, non dimittens ipsum protosalti incipere; secundo, quando debebat cantari aleluia, protosalti debebat incipere et ipse Jani similiter accepit illum et non dimisit protosalti cantare; similiter in tercio

cantu; in quarto etiam incepit, sed in illo quarto cantu debebat bene incipere dictus Jani per licentiam, quam habet a dominio ad cantandum
 190 in funeribus, quando est invitatus. Et videntes hoc papas Costas Filipo et iste qualiter ipse Jani acceperat honorem || ter || protosalti, extraxerunt suas stollas et exierunt de choro. Tunc protosalti dixit isti testi, quia ecclesia est sua: «papa Nicola, canta» et hic testis dixit sibi: «tu non es protosalti, qua re precipis mihi quod cantem? dimitte
 195 istum, dicendo de ipso Jani, quod principiat, quia videtur mihi quod iste est protosalti, non tu». Tunc ipse Johannis dixit versus protosalti: «tu es unus asebus, çascarolus, scaçotus, riparius, asseui, aliterius et accipiam tibi vitam, || et || ego sum licentiatuſ a patriarcha in cantu,
 199 sed tu a quo? caco illi, qui te licentiauit»; et aliud non fuit. Interrogatus, si protosalti dixit sibi aliquam injuriam, dixit quod non, | nec tantum
 φ. 142r verbum, nec parum apperuit os suum. Interrogatus qua re ergo dixit injurias illas sibi, respondit quod ipse timuit ad dicendum huic testi aliquid, quia non tolerasset eum et motus fuit contra protosalti supra-scriptum modo predicto.

189 cantandum διώρθωσα: catandum ὁ κῶδιξ.

9

205

Die XVIIJ octobris MCCCCXVIIJ

Excusatio Jani Laschari, de Constantinopoli, habitatoris burgi, acceptum de mandato dominij super inculpatione siue querella facta contra eum per protopsalti Grecorum.

Suprascriptus Jani sine sacramento, excusando se dicit quod iste
 210 habet attinentes multos et bona in Constantinopoli et audiens justiciam et bonam famam ducalis dominationis Venetorum, dereliquit sua bona et parentes suos et venit Candidam, jam sunt anni VIJ uel circa, et continue tenuit scholas et docebat pueros cantum et ducebat vitam suam planimode, nec est aliquis, qui possit conqueri contra eum. In
 215 hoc autem tempore inuitabatur et ab aliquibus ciuibus et burgensibus in exequijs defunctorum, ut cantaret, et sic ibat et cantabat secundum mores Grecorum semper pacifice et quiete. Verum propter certum scandalum subortum inter eum et protosalti, ipse protosalti conquestus fuit coram dominio contra eum et dominacio per terminationem ordi-
 220 nauit quod, quotiescunque iste fuerit inuitatus, possit ire et psalire, et sic, si inuitabatur, ibat et, si non inuitabatur, non ibat. Die uero Jouis quadam huius mensis, sed nescit quota die mensis fuit, iste stabat in

scolis suis et docebat suos scolares, et quidam puer pnmaticui de Bethalem venit ad istum in frequentia, pro parte suprascripti pnmaticui, dicens: *«veni cito ad quadam commemorationem defuncti, quia sacerdotes omnes sunt ibi et expectant»* et sic iste subito iuit. Inuenit ibi protopapatem, protosalti et multos sacerdotes et inuenit quod compleuerant jam vnum officium et volebant intrare in aliud. Et stantibus omnibus per ordinem in coro, secundum vsum, incepto jam officio, iste incepit quemdam cantum, qui solet dici per cantores, et compleuit illum et, antequam compleuisset, papas Tloiti, papa Sculudi et papa Caçaduri extraxerunt stollas suas et exiuerunt de coro, et iste non cogitauit aliquid mali, sed putauit quod uellent ire in alijs commemorationibus. Et, postquam illum compleuit, protosalti precepit cuidam papati Nicole Tloiti quod psaleret, ipse uero papas, volens ponere scandalum, dixit dicto protosalti: *«nollo cantare, quia iste, dicendo de suprascripto Jani, accepit tuum officium et tu non es protosalti»*. Et iste dixit uersus dictum papatem Nicolaum: *«ergo propter me extrahistis vestras stollas? et qua re? quid mali facio? percussi ne aliquem? sum canis? sum Turchus? quia canto facitis sic? non sum etiam ego xristianus?»* Et ipse papas Nicolaus, papas Sculudi et papas Caçaduri dixerunt sibi: *«tu accepisti sibi officium suum»*; iste uero respondit eis: *«per mullos annos sit dominacio Venetorum; dominacio fecit illum protosalti et dominacio | fecit me cantorem et de licentia dominacionis psalo et non accipio officium alicuius»*; et conuersus protosalti dixit sibi: *«domine protosalti, papates nunquam dixerunt mihi aliquid, sed tu fecisti illos mouere ista uerba et tua opera sunt hec; peccatum habes, tu non dimittis me viuere et deus est de super»*. Et dictus protosalti dixit ei: *«ita ego feci illos extrahere stollas suas, quia accepisti meum officium»* et iste dixit sibi: *«d. protopapa hic presens est caput ecclesie et nichil dixit, quia nichil mali ego feci, et tu ponis hoc scandalum; jam diu est quod me persequeris et, si ego recedo de hac insula, ex tua causa recedam, quia non dimittis me viuere sicut pauper»*. Tunc suprascripti iij papates incepterunt injuriari istum et expellere eum inde et, si potuisset, fecissent etiam sibi injuriam; et aliud non fuit. Item dicit quod suprascripti papates, id est papa Tloiti, papa Sculudi et papa Caçaduri, fuerunt causa et principium verborum, quia, si tacuissent et si non extraxissent suas stollas, hec uerba non fuissent secuta. Et ideo, si protosalti ponit illos pro testibus, non debent de jure acceptari. Item non debet acceptari pro teste papa Georgius Capella, quia fecit brigam cum isto. Interrogatus, si isto dixit dicto protosalti quod erat asseui, aliterius, scaçotus, riparius, et quod acciperet sibi vitam, respondit

quod non, vllomodo. Interrogatus, si vult aliquid probare in suum fauorem, respondit quod ponit pro testibus infrascriptos :

- 265 Michaletus Schillo, Jani Sculudi, Dimitri Coliua, Angellus Seuasto, papa pnematico del scoio del Paximadi.

10

Die XXJ suprascripti.

Jani Schuludi, habitator burgi, testis, juratus et interrogatus, dixit quod quadam die huius mensis, sed non recordatur quota die mensis
 270 fuit, quedam papadia Catharudena ordinauit sibi commemoraciones in ecclesia de Bethalem pro anima filij sui et rogauit ipsum quod iret ad soluendum papatibus suum laborem et sic iuit et erat ibi protopapas, protosalti et multi papates et Jani Laschari. Et incepto officio, protosalti incepit cantare aleluia et hic testis dixit suprascripto Jani La-
 275 schari: *«canta etiam tu, quia de more habent isti, quod, quando faciunt aliquam commemoracionem, illi, quos volunt, faciunt cantare»*; et tunc etiam Jani Laschari suprascriptus incepit cantare in alio tono aleluia. Et quia protosalti nescit cantare per artem et dictus Jani cantat per artem, dictus protosalti tacuit et vidit iste testis illum proto-
 280 salti quod respexit protopapatem et protopapa respexit protosalti et irati fuerunt, sed non dixerunt aliquid et interum papa Costa Sculudi, barbanus istius, extraxit stollam et exiuit de choro. Et iste iuit ad eum et dixit sibi: *«quo vadis? qua re recedis?»* et ipse dixit: *«iste homo nullius valoris cantat ad suum modum et ad suam poscam et non*
 285 *sinit protosalti cantare»*; et hic testis dixit ei: *«tu habes obliquum, si*
 φ. 145r *ego, qui soluo vobis, | vollo quod ipse cantet et quod nullus alius cantet, quid habetis agere uos, et etiam nullus scit cantare per artem et iste scit, qua || re || non debet cantare? non est terminatio facta per dominium, quod ipse possit cantare?»* et subjunxit iste dicto papati: *«post-*
 290 *quam uis ponere schandallum, vade cum Deo et accipe tuum laborem»*. Et noluit, sed adhuc reddit in choro. Et tunc hic testis vidit etiam papa Nicolaum Tloiti extrahere stollam suam et velle recedere. Et protosalti dixit sibi: *«canta, chir papa Nicola»* et ipse dixit: *«ego uellem scire, quis de duobus vestrum est protosalti, ego video quod iste,*
 295 *dicendo de ipso Jani, est protosalti»*. Et tunc ipse Jani dixit dicto pape Nicolao: *«ergo per me receditis et extrahitis stollas vestras? qua re? quid mali facio? tu, papa Nicola, tenes consubinas et, quando cantes, homines non recedunt et quia ego psalo, uos receditis; qua re me templa-*

mini?» et, conuersus ad protosalti, dixit: «*tua ordinamenta sunt hec,*
 300 *ego fui cum Turchis et cum Saracenis et inueni requiem et hic non*
possum habere requiem, qua re templas me, aliterie, qua re non sinis
me viuere? quid facio tibi? tu facies me recedere de hac tera! peccatum
habes, per multos annos sit dominatio, illa, que te fecit protosalti, fecit
me cantorem, nulli facio injuriam». Et finitis his verbis, iste soluit
 305 *omnibus et postea hic testis audiuit papates Caçaduri, papa Sculudhi,*
papa Capella et papa Tloiti dicere versus protosalti: «nos expectaba-
mus quod tu inciperes et postea nos daremus sibi tot uerbera, quot
portare posset quicumque asinus uenit et stat in medio nostrum et sedit
super caput nostrum»; et iste testis reprehendit eos et ipsi dixerunt:
 310 *«dimittas quod ponamus hoc schandalum, ut vadant ad dominationem*
et dominacio, aggreguata de his schandalis, uel expellet protosalti, uel
istum asinum, dicendo de ipso Jani, et nos poteremus viuere in pace».
 Interrogatus, si suprascriptus Jani dixit dictum protosalti asseui, sca-
 çotum, riparium, cestarolum, respondit quod non audiuit aliud. Inte-
 315 rogatus, si dixit sibi quod acciperet sibi vitam, respondit quod non
 audiuit. Interrogatus, si suprascriptus protosalti dixit injuriam supra-
 scripto Jani, respondit quod non.

11

die XXIJ suprascripti

Angellus Seuasto, habitator burgi, testis, juratus et interrogatus
 320 super premissis, respondit quod die quadam huius mensis, sed non scit
 quota die mensis, quedam papadia Catharudena ordinauit fieri com-
 memoraciones in ecclesia de Bethelem pro anima filij sui et papa Be-
 niamin pnematicus, barbanus istius, qui habitat ipsam ecclesiam,
 misit istum, ut inuitaret protosalti et protopapa et suprascriptum
 325 Laschari. Et Jani Sculudi, qui erat ibi, nomine suprascripte papadie,
 inuitauit etiam suprascriptum Laschari et reliquos papates. Et stanti-
 330 bus | omnibus per ordinem in choro, fuit inceptum officium, deinde
 suprascriptus protosalti incepit cantare aleluia et cantando suprascri-
 ptus Jani Sculudhi dixit dicto Laschari: «*Laschari!*» et ipse respondit:
 «*quid vis?*» et ipse Jani dixit sibi: «*quid facis? qua re non cantas? ad*
quid inuitauit te, ut venires huc? ut cantares uel ut stares?» et dictus
 Laschari dixit: «*dominus protosalti cantat et etiam debet mihi preci-*
pere»; et ipse Johannis dixit: «*ego tibi dico quod cantes, ut meum cor*
 sit contentm, quod istud officium fiat ad meum modum, pro anima
 335 *mei mortui*». Et sic dictus Jani Laschari incepit cantare aleluia in alio

tono et protosalti tacuit et protopapa et protosalti respexerunt se alter-
 utrum et irati fuerunt, sed nichil dixerunt, similiter et omnes papates
 murmurabantur ad inuicem et respiciebat vnus alterum. Interum iste
 vidit papatem Sculudhi extrahere stollam et exire de coro, blasfemando
 340 dictum Laschari et dicendo: *«homo nullius valoris uenit huc et cantat
 et non sinit alios cantare, schatonissiotus, ego uollo recedere, nollo
 stare ubi sunt rixe et scandalla»*. Dictus autem Jani Sculudhi iuit ad
 eum, reprehendens illum et dicens: *«barba, peccatum habes, tu ponis
 schandalum, ego inuitaui te pro papate et illum Laschari pro cantore
 345 et uollo quod cantet ad modum meum et non ad vestrum, quid habes
 agere? soluo tibi tuum laborem tanquam papatis et ego soluam tibi
 tanquam cantori»* et tantum sibi dixit, quod fecit illum reddere ad cho-
 rum. De inde debebat cantari quidam alius cantus et ipse Jani Laschari
 incepit cantare et, quando erat circa medium, papa Nicola Tloiti exit
 350 de choro et recessit, blasfemans in dictum Laschari et murmurans, et
 circa finem cantus suprascriptus papa reddijt, et finito cantu, proto-
 salti precepit suprascripto pape Nicola, dicens: *«despota, canta»*, et
 dictus papa dixit: *«nollo cantare»* et suprascriptus Jani Sculudhi di-
 xit: *«quare non vis?»* et ipse papa dixit: *«quia protosalti non precepit
 355 mihi, ille, dicendo de Laschari, est protosalti et non iste»* et dictus
 Jani dixit dicto papati: *«ego inuitaui te pro papate et protosalti pro
 protosalti et Laschari pro cantore, ego qui soluo vobis, uollo ordinare
 quod officium fiat ad meum modum, ut cor meum sit contentum, et non
 ad vestrum modum, si uis cantare, canta, si non, tolle tuum laborem et
 360 vade»*. Tunc dictus Jani Laschari incepit conqueri, dicens: *«ego fui cum
 Turchis et cum Saracenis et inueni requiem et cum vobis non possum
 viuere, quia videtur quod omnes me dilligunt, uos persequimini; non
 dedit michi licentiam dominacio cantandi ubique, quando fuero inui-
 tatus? quid mali facio?»* Et omnes inceperunt murmurare, sed papas
 365 Caçaduri, papa Schuludi, papa Tloiti et papa Capella specialiter ince-
 perunt blasfemandi et injuriandi sibi, dicentes quod erat schatonissioti
 et quod venerat de Romania cum hirit et volebat comedere mon-
 370 dum. Et conuerssus suprascriptus Jani | Laschari ad protosalti, dixit
 sibi: *«aliterie, quid habes mecum agere, quid mali facio tibi et non
 sinis me viuere? sciant omnes quod tu facies me recedere de hac insula,
 dicas in presentia istorum, quid mali tibi feci; et ego sum contentus
 subito recedere de hac insula et non aparire amplius hic, si ero culpa-
 bilis»*. Et ipse protosalti dixit: *«tu accepisti mihi aleluia»* et dictus Jani
 dixit: *«ille, qui inuitauit me, commisit mihi, ut cantarem et sic can-
 375 tauj»*. Et finitis his verbis, omnes papates murmurabant. Tandem,

completo officio, suprascriptus Jani Sculudi soluit papates et recesse-
runt inde. Dixit autem hic testis audiuisset a Dimitri Coliua, ibi etiam
presente, quod venientes papates per viam ante quam veniant ad eccle-
siam suprascriptam, ordinabant inter se quod, si Laschari esset presens
380 ibi, quando inciperet cantare, deberent extrahi stollas suas et recedere.
Et aliud hic testis nescit. Interrogatus, si Laschari suprascriptus dixit
protosalti: «*schaçotus, riparius, asseui*» et quod acciperet sibi vitam,
respondit quod non, sed dixit sibi: «*homo Dei, non habes Deum, non
habes angellum et tu non dimittis me viuere, tu temptas me tantum,*
385 *quod facies me effici mallum hominem*». Interrogatus, si protosalti dixit
dicto Laschari aliquam injuriam, respondit quod non, vilo modo.

328 *cantando* διώρθωσα : *catando* ὁ κῶδιξ || 363 *cantandi* διώρθωσα : *catandi*
ὁ κῶδιξ.

12

Adi XXIJ octubris 1418

Çircha di XX ho piu o mancho me troui esser al monaster de
Bethelem in lo chao del borgo, in loqual monasterio hoficia Veniamin
390 Scholari, pnematico, et iera la alcuni preuedi Griexi e feua comemor-
atione de Michaleto Sagharia noder che fo, et iera protopapa et pro-
topsalti e ofiçiaua et intro questo uene uno Jani Laschari, psalti, e
achosca in compagnia del dito officio con li soprascripti e, quanto vene
la ordenacion del dito Laschari de psalmonar e chantar la soa psalmo-
395 dia, segundo la vsança de la ecclesia, comença e dise quello, che iera
vsança de dir, e habiandolo compledo quello, papa Costa Schuludi se
partì de la chel steua, digando che «*tu e ti Laschari aseno descognoscente
e tui voras esser protosalti e soura a nui, non a bisogna che mi siamo
preuedi*» e papa Nicola Tloiti responde al dito Laschari: «*homo da
400 mente, non as tu uergogna*» e tel dise: «*ribaldo e tu uol signoriçar tuti
nui*» e papa Caçaduri responde simelmente e papa Juda altro tanto,
onigun de tuti preuedi non volsse piu officiar et complir l'ofitio predito
in quella fiada. El soprascrito Jani Laschari disse a protosalti: «*vui aue
el maor torto e pechado del mundo inuer di mi pouro che non altra
405 speranza al mundo de viuer e mantignir mia casa e uui tolle el pan
de la mia bocha e de tuto sença cauo de raxon da vui non reman che
sia pichado per la golla ouer schampar de questa tera. Regratio et inclino
q. 1447 la signoria, che ue ha fato protosalti, perche la signoria, | che ue a
dado la gratia, me ha dado anche mi de offitiar ho me trouo e la ho*

410 *che uegno conuidado. Ma diseme, protosalti e uui altri signori pre-*
uedi, se questo che digo e offilio intro la giesia se lo digo ben, ançi
credo che questo che io canto uui non cognose ne pocho ne asai, ma
regracia domine Dio e la nostra signoria, che ha dadho esca gratia.
Ancora digo che mio misser protopapa, lo repulo per bon prete e bon
 415 *protopapa e gran dottor e simele appresso de ueschouo come le degnio;*
don signori tuti quanti sia manifesto a tuti quanti, como iera auanti lo
misser lo imperador e del patriarcha vigniua amadha la mia arte,
ancora cun Turchi et altri son scadhò e mai non trouie alcun despiaser
e mo che son in tera de bona signoria e de boni homini xristiani, vegno
 420 *si mal tratado, non credo che domine Dio sufrira de tanto pecado e*
gran mal, che uui, protosalti, trate e scudie de farme, ma regracio Dio
e la mia signoria, che me ha dato esca gratia de poder viuer soto
alambria de la mia signoria e mentiamente domino Dio mantegna la
grande signoria el benedeto comun di Venesia, che le per li pouri despo-
 425 *sentì piçoli e grandi». Et in quella me parti. Altro non so; ala mia*
partida oddi dir questo Laschari; «o sufro tropo e quando io non poco
piu me chadera scampar».

La testimoniança de mi Dimitri Coliua.

391 - 392 *protopsalti* διώρθωσα : *protopsali* ὁ κῶδιξ.

13

MCCCCXVIIJ die XXVJ octobris publicata et lecta in presentia
 430 Johani Laschari.

Quum Hemanuel Sauio, protosalti Grecorum, comparuisset coram
 Regimine Crete, exponens quod multotiens in ecclesiis et alijs locis, in
 quibus protopapas et ipse cum alijs papatibus congregatur, pro exe-
 quijs mortuorum et alijs pijs causis, receperant notabiles injurias
 435 contra suum officium, quod habet a regimine, a quodam Jani Laschari,
 qui uenit huc habitatum de partibus Constantinopolis, vnde oriebantur
 multa schandala inter dictam congregacionem et plebem, que uenit ad
 diuina officia, defectu manifesto dicti Jani Laschari et quod modo nouiter,
 id est Vj mensis presentis, dum essent congregati in ecclesia de Bethe-
 440 lem, pro celebrando exequias vnus defuncti, orta erant magna schan-
 dala, ob superbiam et arrogantiam dicti Jani, qui, veniens illuc et
 locans se apud ipsum prothosalti, quassando caput et minando antici-
 pabat cantum et vsurpabat officium dicti protosalti, vnde aliqui papa-
 tes, non valentes suffere insolentiam et superbiam dicti Jani, exutis

445 stolis, dimisso officio, inde recesserunt, et quod post recessum dictorum
 papatum dictus Jani Laschari minatus fuit mortem dicto protosalti
 cum multis uerbis turpibus et injuriosis, vocando ipsum protosalti
 iniquum, heroneum, que uerba procedunt, quia ipse protosalti tenet
 φ. 145r jura latinorum, nominando etiam patriarcham et dicendo: | *«ego consti-*
 450 *tutus sum cantor a patriarcha et habeo licentiam ab eo cantandi ubique,*
sed ipse est quidam riparius, chaçotus, cestarolus, asseui et aliterius,
nec est constitutus cantor nec scit cantare et chacho illi, qui constituit
illum», quod est contra honorem et statum dominationis nostre et alia,
 prout in processu continetur. Et ideo Regimen Crete misisset pro dicto
 455 Jani Laschari et auditis ambabus partibus, jusseret quod dictus proto-
 salti deponeret querellam suam in scriptis et ipse Jani suam defensio-
 nem et acciperentur testes vtriusque partis. Tandem, formato processu
 et diligenter examinatis testibus vtriusque partis, Per Magnificum domi-
 num Jacobum Gussoni, honorabilem ducham et capitaneum Crete, et
 460 suum consilium, inspectis injurijs dictis et factis per dictum Jani La-
 schari suprascripto protosalti et contra suum officium, quod cognoscit
 a dominatione Venetiarum, inter que uerba aliqua fuerunt grauia contra
 dictum protosalti et aliqua contra honorem dominacionis, in nominando
 patriarcham Constantinopolitanum et dicendo quod habebat libertatem
 465 ab ipso cantandi ubique et quod cacabat illi, qui fecerat dictum He-
 manuelem protosalti, quod est signum non bene dispositi erga statum
 dominationis, habito respectu ad schandala preterita et ad pericula,
 que possunt occurrere, defectu dicti Jani, in locis, in quibus expedit
 fieri has congregaciones et ad superbiam dicti Jani, qui contemnet
 470 officiales dominacionis et usurpat eius officium et arrogat sibi in hac
 terra libertatem patriarche Constantinopolitani, Dictum, terminatum
 et mandatum est suprascripto Jani Laschari quod sit perpetuo banitus
 de hac insula et quod amodo usque ad dies viij debeat penitus exiuisse
 de hac insula et nunquam redire ad eam, et si aliquo tempore venerit
 475 ad hanc insulam, debeat stare anno vno in carceribus et de nouo baniri
 et hoc totiens obseruari, quotiens venerit ad hanc insulam.

437 ad διώρθωσα : α ὁ κῶδιξ || 443 πρὸ τοῦ unde aliqui εἶχε γραφῇ unde alipa (:) ,
 ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη || 449 et dicendo ἐπαναληφθὲν ὠβέλισα || 450 cantandi διώρ-
 θωσα : catandi ὁ κῶδιξ || 452 scit διώρθωσα : sit ὁ κῶδιξ || 465 cantandi διώρθωσα :
 catandi ὁ κῶδιξ || 475 hanc διώρθωσα : hac ὁ κῶδιξ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1

2. *Querella Emmanuelis Savio, protopsalti Graecorum*. Μνείας τοῦ πρωτοψάλτου Χάνδακος Ἐμμανουὴλ Σαβίου εἰς ἕτερα ἔγγραφα ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 90, σημ. 4.

2-3. *Jani Lascari*. Τὰς ἐξ ἄλλων πηγῶν εἰδήσεις περὶ τοῦ μουσικοῦ Ἰωάννου Λάσκαρη βλ. ἀνωτέρω, σ. 88, σημ. 1.

5-6. *exequiae cuiusdam funeris*. Δὲν ἐπρόκειτο περὶ κηδείας, ἀλλὰ περὶ μνημοσύνου. Τοῦτο προκύπτει σαφῶς ἐξ ὧν τῶν ἐπομένων μαρτυρικῶν καταθέσεων.

6. *non vocatus nec conuitatus*. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τοῦ μνηστοῦ ἦτο ἀνακριβής. Ὁ Λάσκαρης προσεκλήθη νὰ ψάλλῃ εἰς τὸ μνημόσυνον καὶ ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεὲμ (βλ. ἔγγρ. 2, 9, 11) καὶ ὑπὸ τοῦ τελούντος τὸ μνημόσυνον Ἰωάννου Σκουλούδη (βλ. ἔγγρ. 10).

8. *cum aliis duobus suis sociis*. Οἱ δύο οὗτοι σύντροφοι τοῦ Λάσκαρη εἰς οὐδεμίαν τῶν ἐπομένων μαρτυρικῶν καταθέσεων μνημονεύονται.

17. *canis excommunicatus*. Ὁ μνηστής διέστρεψε τὰ λεχθέντα. Ὁ Λάσκαρης δὲν ἀπεκάλεσε τοῦτον κύνα ἀφωρισμένον, ἀλλ' ἠρώτησε μήπως αὐτὸς ὁ ἴδιος εἶναι ἀφωρισμένος καὶ διὰ τοῦτο ἐμποδίζεται ἀπὸ τοῦ νὰ ψάλλῃ. Καὶ οὕτω λέγων ὁμως ὑψηλίσσετο προφανῶς περιπτώσεις ἀντιπάλων τοῦ ἀφωρισμένου πράγματι ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου διὰ τὴν κακὴν των διαγωγὴν (βλ. κατωτέρω σημειώσιν εἰς ἔγγρ. 10, στ. 296-297), διὸ καὶ ὁ μνηστής ἠσθάνθη καλῶς τὴν αἰχμὴν.

18. *unus scaecotus riparius dominationis*. Αἱ λέξεις *scaecotus* καὶ *riparius* φέρονται ἢ μία παρὰ τὴν ἄλλην καὶ εἰς τὰ ἐπόμενα ὑπ' ἀριθ. 5, 8, 10, 11 καὶ 13 ἔγγραφα (ἐν ἔγγράφῳ 5 ὑπὸ τὸν τύπον *caecotus*), εἰς δὲ τὰ ἔγγραφα 4 καὶ 6 φέρεται μόνον τὸ *scaecotus* (*quidam scaecotus, quidam prete scaecotus*). Καὶ τὸ μὲν *riparius* ἔχει ἐνταῦθα πιθανῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν πρὸς τὸ *gastaldus* (βλ. *Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ἐν λέξει, ὅπου παρατίθεται χωρίον ἐκ τῶν *Statuta Venetorum* μνημονεύον τὸν «*gastaldionem vel riparium*»), ἥτοι τὴν τοῦ κλητῆρος, τοῦ δημοσίου ὑπηρετοῦ. Τῆς δὲ *scaecotus*, προφανῶς ὑβριστικῆς λέξεως, δὲν ἠδυνήθημεν νὰ εὕρωμεν τὴν σημασίαν καὶ ἐτυμολογίαν.

18. *patarme*. Ὑποθέτομεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως *παντέρμε*, ἥτις, ἀντὶ νὰ μεταφρασθῇ λατινιστί, μετεγράφη ἀπλῶς διὰ λατινικῶν χαρακτήρων, ὡς ἐγένετο καὶ διὰ τὰς λέξεις *ἀλιτήριος*, *ἀσεβής*, κλπ. ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη χρησιμοποιηθεισῶν.

21. *per quos vult probare suam querellam*. Ἐκ τῶν ὀκτὼ προταθέντων ὑπὸ τοῦ Σαβίου μαρτύρων ἐξητάσθησαν οἱ ἑξ (ἔγγρ. 2, 3, 5-8). Δὲν ἐξητάσθησαν δὲ μόνον ὁ ἱερεὺς Νικόλαος Μποζάκης καὶ ὁ Μιχαλέτος Χαλασμένος (ἐκτὸς ἂν ὁ δεύτερος οὗτος ταυτίζεται πρὸς τὸν Μιχαλέτον Σκύλον βλ. σημειώσεις εἰς ἔγγρ. 4).

2

31. *protopapa*. Ὁ προσκληθεὶς πρωτοπαπᾶς Χάνδακος ἦτο ὁ Ἰωάννης Συμεωνάκης. Αἱ περὶ τούτου γνωστὰ εἰς ἡμᾶς εἰδήσεις ἐσημειώθησαν ἀνωτέρω, σ. 90, σημ. 5-6.

33. *per parentes defuncti*. Μήτηρ τοῦ μεταστάντος ἦτο ἡ παπαδιὰ Καθαρούδαινα, ἥτις καὶ εἶχεν ἀναθέσει τὰ τῆς διοργανώσεως τοῦ μνημοσύνου εἰς τὸν Ἰωάννην Σκουλούδη (βλ. ἔγγρ. 10 καὶ 11).

44. *inducti ab aliis, ut venirent*. Ὁ ἐξαναγκάσας τοὺς ἱερεῖς νὰ ἐπανέλθουν εἰς τὸν χορὸν ἦτο ὁ Ἰωάννης Σκουλούδης (βλ. ἔγγρ. 10).

3

63. *para Maximus Scolari*. Ὁ ἱερομόναχος Μάξιμος Σκολάρης ἦτο ἀδελφὸς τοῦ προηγουμένου μάρτυρος (ἔγγρ. 2) Βενιαμὶν Σκολάρη (βλ. ἔγγρ. 1, στ. 24). Ἀμφότεροι οὗτοι, μὴ ἀνομειχθέντες εἰς τὰ ἐπεισόδια, εἶναι ἀντικειμενικώτεροι τῶν ἐπομένων τεσσάρων ἱερέων, οἵτινες ἐπρωτοστάτησαν εἰς αὐτά.

4

84. *Michaeletus Schilo*. Περὶ τούτου βλ. τὰ γραφέντα ἀνωτέρω, σ. 93, σημ. 1. Οὗτος προεστάθη ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη ὡς μάρτυς ὑπερασπίσεως (βλ. ἔγγρ. 9). Ἐπειδὴ ὁμοῦς ἡ κατάθεσις του παρεμβάλλεται εἰς τὴν σειρὰν τῶν καταθέσεων τῶν μαρτύρων κατηγορίας, θὰ ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ μνηνυτοῦ προταθέντα, ἀλλὰ μὴ ἐξετασθέντα μάρτυρα Μιχαλέτον Χαλασμένον (βλ. ἔγγρ. 1, στ. 26). Τοῦτο ὁμοῦς δὲν φαίνεται πολὺ πιθανόν, δεδομένου ὅτι τὸ ἐπώνυμον Χαλασμένος ἐν Χάνδακι μαρτυρεῖται καὶ ἄλλοθεν, ὡς π.χ. ἐκ διαθήκης τοῦ 1497, ἐκδεδομένης παρὰ Κ. Ν. Σάθρα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 6, ἐν Βενετίᾳ, 1877, σ. 667. Ἐκτός ἂν δεχθῶμεν ὅτι τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἔφερε δύο ἐπώνυμα, ὡς συνέβαινε μὲ τὸν Κώσταν Φιλίπτον ἢ Σκουλούδην (βλ. σημ. εἰς ἔγγρ. 7).

5

108. *Para Jani Capaduri*. Ἀγνωστον τίς συγγένεια συνέδες τὸν ἱερέα τοῦτον Ἰωάννην Κατσαδούρην πρὸς τὸν ἀποδέκτην ἐπιστολῆς τοῦ Ἰωσήφ Βρυσεννίου, ἀχρονολογήτου (πάντως μετὰ τὸ 1400), ἣτις ἐπιγράφεται « τῷ ἐντιμοτάτῳ ἐν ἱερῷσι κύρ Νικολάῳ τῷ Κατσαδούρῃ, τῷ ψάλλοντι τὴν Ἀγίαν Ἀγναν ἐν τῷ Χάνδακι εἰς Κρήτην » (ἐπανεκδόσις ταύτης παρὰ Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Ἰωσήφ Βρυσέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, ἐν Ἀθήναις, 1947, σ. 132, ἀριθ. 11· πρβλ. καὶ σ. 123).

6

130. *Para Georgius Capella*. Ἀστικὴ οἰκογένεια *Capella* ἐν Χάνδακι ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ χρονικῷ τοῦ Trivan (Μ. Ἰ. Μανουσάκης, Ἡ παρὰ Trivan ἀπογραφή τῆς Κρήτης (1644) καὶ ὁ δῆθεν κατάλογος τῶν κρητικῶν οἰκων Κερκύρας, « Κρητικὰ Χρονικά », τόμ. 3 (1949), σ. 50, ἀριθ. 29). Ἐπίσης εἰς διαθήκην ἐκ Χάνδακος τοῦ 1501 ἀπαντᾷ ὡς μάρτυς ὁ Νικόλαος Καπέλλας (παρὰ Κ. Ν. Σάθρα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 678), ἐτέρα δὲ διαθήκη τοῦ 1502 φέρεται εἰς τὸ ὄνομα τῆς *Μαρίας Καπέλλαινας*, συζύγου τοῦ Φραγγία (αὐτόθι, σ. 680-681).

7

153. *Paras Costas Filippo*. Οὗτος ὠνομάζετο καὶ Σκουλούδης (βλ. ἔγγρ. 1, στ. 15), διὸ καὶ φέρεται ἐνίοτε ὡς Κώστας Σκουλούδης (ἔγγρ. 10, στ. 281 καὶ ἔγγρ. 12, στ. 396), συνηθέστερον δὲ ὡς πατὴρ Σκουλούδης. Ἀμφότερα τὰ ἐπώνυμα ταῦτα ἀπαντοῦν ἐν Χάνδακι : Ὁ Μιχαλέτος Filippi καὶ ὁ υἱὸς του Ἰωάννης φέρονται εἰς ἔγγραφα ἀπὸ 10 Μαρτίου 1462 καὶ 10 Ἀπριλίου 1466 παρὰ Η. Νοίρετ, Documents inédits, σ. 465 καὶ 502. Τοῦ δὲ Κωνσταντίνου Σκουλούδη διαθήκη, τοῦ ἔτους 1488, φέρεται ἐκδεδομένη παρὰ Κ. Ν. Σάθρα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 658-659 (αὐτόθι, σ. 681).

καὶ 682 μνημονεύεται καὶ ναὸς ἐν Χάνδακι τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ ἐπιλεγομένου Σκουλούδη, ὅστις εἶναι γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν).

8

180. *Paras Nicolaus Tloiti*. Ὁ μάρτυς οὗτος ἀπαντᾷ εἰς τὰ ἡμέτερα ἔγγραφα καὶ ὑπὸ τὸν ἀλώβητον τύπον *Theologiti*, ἥτοι *Θεολογίτης* (περὶ τοῦ βυζαντινοῦ τούτου ἐπωνύμου βλ. Κ. Ἀμάντου, Παρατηρήσεις εἰς τὴν μεσαιωνικὴν γεωγραφίαν, ΕΕΒΣ, τόμ. 1 (1924), σ. 52) ἢ *Thologiti* (ἔγγρ. 2, στ. 38, ἔγγρ. 5, στ. 119 καὶ ἔγγρ. 6, στ. 137), συνηθέστερον ὁμως ὡς *Tloiti* (*Θλοίτης*), βλ. ἔγγρ. 4, στ. 103, ἔγγρ. 9, στ. 231, 235, 256, ἔγγρ. 10, στ. 292, 306, ἔγγρ. 11, στ. 349, 365 καὶ ἔγγρ. 12, στ. 399. Ἰωάννης Θολοίτης, ἱερεὺς ἐκ Θεσσαλονίκης, εἶναι γνωστὸς καὶ ἐκ σημειώματος τοῦ 1585 («Νέος Ἑλληνομνήμων», τόμ. 7 (1910), σ. 181). Ἐκ τοῦ τύπου τούτου *Θολοίτης* εὐκόλως προέκυψεν ὁ συγχεκομμένος *Θλοίτης*.

9

223 - 224. *quidam puer pneumatici de Bethелеem*. Πρόκειται περὶ τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Βενιαμὶν Σκολάρη, πνευματικοῦ τῆς Βηθλεέμ, ἥτοι περὶ τοῦ Ἀγγέλου Σεβαστοῦ, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς περαιτέρω καταθέσεως τούτου (ἔγγρ. 11, βλ. στ. 322 - 325).

266. *para pneumatico del scoio del Paximadi*. Πρόκειται, πιστεύομεν, περὶ τῆς ἀκατοικήτου νησίδος (βενετ. *scoio* = ἰταλ. *scoglio* = σκόπελος) Παξιμάδι, τῆς κειμένης 9 μίλια βορειοανατολικῶς τοῦ Χάνδακος καὶ ἀνατολικώτερον τῆς νήσου Ντίας. Ὡς καὶ εἰς τὴν Ντίαν ὑπῆρχεν ἐρημητήριον (βλ. κατωτέρω Β', ἔγγρ. 5), οὕτω καὶ εἰς Παξιμάδι θὰ ὑπῆρχεν ἀσκητήριον, ἔνθα διέμενεν ὁ ἀωννόμως φερόμενος πνευματικὸς οὗτος, ὁ μόνος ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Λάσκαρη προταθέντων πέντε μαρτύρων μὴ ἐξετασθεὶς.

10

270. *quaedam paradia Catharudena*. Ὅτι αὕτη εἶναι καὶ ἐξ ἄλλου ἐγγράφου γνωστή, ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 90, σημ. 3.

296 - 297. *tu, para Nicola, tenes concubinas et, quando cantes, homines non recedunt*. Ὁ Λάσκαρης ὑπαινίσσεται ἀσφαλῶς τὴν πατριαρχικὴν ἐγκύκλιον, καθ' ἣν οἱ ἱερεῖς οἱ ἔχοντες συνεισάκτους ὑπέκειντο εἰς ἀργίαν καί, ἐν ὑποτροπῇ, εἰς ἀφορισμὸν (βλ. ἀνωτέρω, σ. 99, σημ. 3). Ἐφ' ὅσον λοιπόν, κατὰ τὸν Λάσκαρη, ὁ ἱερεὺς Θεολογίτης διετήρει συνεισάκτους, δὲν ἐδικαιούτο νὰ ἱερουργῇ. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σημείωσιν εἰς ἔγγρ. 1, στ. 17).

300. *Ego fui cum Turcis et cum Saracenis*. Ἐννοεῖ βεβαίως περιοχὰς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους κατελλημμένας ὑπὸ τῶν Τούρκων (καὶ πιθανῶς ἐκ τῶν ἐγγὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως κειμένων), ἐνθα θὰ εἶχε διατρίψει καὶ ἐργασθῇ ὁ Λάσκαρης πρὸ τῆς εἰς Κρήτην περὶ τὸ 1411 ἐγκαταστάσεώς του.

311 - 312. *vel expellet protosalti, vel istum asinum... et nos poteremus vivere in pace*. Ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος τῶν ἱερέων ὅτι οὐδεμίαν εἶχον προτίμησιν εἰς τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τῶν ἐριζόντων ψαλτῶν καὶ ἀπλῶς ἐπεθύμουν νὰ ἐξορισθῇ ὁ ἕτερος τῶν δύο, διὰ νὰ εὗρουν τὴν ἡσυχίαν των, δὲν φαίνεται εἰλικρινής. Διότι διὰ τῶν καταθέσεών των μόνον τὸν Λάσκαρη κατηγορήσαν, οὐδαμῶς δὲ τὸν πρωτοψάλτην.

11

322 - 323. *Beniamin pneumaticus, barbanus istius*. Πρόκειται περὶ τοῦ πνευματικοῦ τῆς Βηθλεέμ Βενιαμὶν Σκολάρη, οὗ τὴν κατάθεσιν βλ. ἀνωτέρω (ἔγγρ. 2).

341. *scatonissiotus* (πρβλ. καὶ 366 *scatonissioti*). Ὁ διὰ τοῦ ὕβριστικοῦ τοῦ-
του ὀνόματος χαρακτηρισμὸς τοῦ Λάσκαρη ὡς νησιώτου, καὶ δὴ ὑπὸ ἄλλων νη-
σιωτῶν, εἶναι παράδοξος, ἀφοῦ αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του ὁμολογεῖ ἑαυτὸν
κάτοικον Κωνσταντινουπόλεως. Μήπως προήρχετο ἐκ νήσου τινὸς ἐκ τῶν πλησίον τῆς
βυζαντινῆς πρωτεύουσας κειμένων;

12

Ἡ κατάθεσις αὕτη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς ὅλας τὰς ἄλλας, εἶναι γεγραμμένη ὄχι
εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἰς τὴν βενετικὴν διάλεκτον. Τοῦτο ἐξηγεῖται,
πιστεύομεν, ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἔχει συνταχθῇ, ὡς αἱ λοιπαί, ὑπὸ τοῦ ἀνακριτικοῦ ὑπαλ-
λήλου, ἀλλ' ἀπ' εὐθείας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ μάρτυρος, ὡς δεικνύει ἡ ἐν τέλει αὐτῆς ἐνυ-
πόγραφος δήλωσις τούτου: « *La testimonianza de mi, Dimitri Colivá* ».

401. *para Juda*. Ὁ ἱερεὺς οὗτος εἰς οὐδεμίαν ἄλλην κατάθεσιν ἀναφέρεται.
Παράδοξον φαίνεται καὶ τὸ ὄνομα (ἡ μᾶλλον ἐπώνυμον) αὐτοῦ (Ἰούδας; Γιούδας;
Γιούντας; Γουδᾶς;).

13

435. *contra suum officium, quod habet a regimine*. Ὁ πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ πρω-
τοψάλτης διωρίζοντο ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης, διὰ νὰ εἶναι πάντοτε
πρόσωπα τῆς ἐμπιστοσύνης των, ὄχι δὲ ὑπὸ τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου τῆς νήσου,
παρὰ τὰς ἐνίοτε διαμαρτυρίας τοῦ τελευταίου, ὧν παράδειγμα βλ. παρὰ H. No i-
r e t, Documents inédits, σ. 63, 67 καὶ F. Thiriet, Régestes des délibéra-
tions du Sénat de Venise concernant la Roumanie, τόμ. I (1329 - 1399), Paris,
1958, ἀριθ. 848 (σ. 201) καὶ 862 (σ. 204).

B'

Ἀνακρίσεις κατὰ τοῦ ζωγράφου Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ, τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου, πνευματικοῦ τῆς ἐν Μαρουλᾷ (τοῦ Χάνδακος) μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου, διὰ τὰς μετὰ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως σχέσεις των. Καταδίκη αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης ἀντιστοίχως εἰς ὀκτάμηνον, τετράμηνον καὶ ἑτησίαν φυλάκισιν.

Ἰανουάριος 1419 (βενετ. ἔτ. 1418)

(Archivio di Stato di Venezia — *Duca di Candia 90: Memoriali antichi*, τετράδ. 53 (olim 43b), 1417 - 1419, φ. 216r - 221r).

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ ΤΩΝ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1

Ἀνάκρισις Νικολάου Φιλανθρωπηνοῦ, ζωγράφου,
ἀπὸ 23 Ἰανουαρίου 1419

Ὁ Νικόλαος Φιλανθρωπηνός (ἐπονομαζόμενος Νικόλαος παπᾶς), κάτοικος Χάνδακος, ἀνακριθεὶς ὑπὸ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας [τοῦ Χάνδακος] περὶ τῆς αἰτίας, δι' ἣν μετέβη προσφάτως εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπήντησε τὰ ἑξῆς: Μετέβη πρὸς ἀγορὰν χρωμάτων καὶ φύλλων ἀργύρου καὶ ἄλλων ἀναγκαίων διὰ τὴν ζωγραφικὴν τέχνην, ἣν ἀσκεῖ, ἐσυντροφεύετο δὲ ὑπὸ τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ, ὅστις μετέβη ὡσαύτως εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς μεταφορὰν καὶ πώλησιν βαρελίων οἴνου. Ὁ Καλοφρενᾶς ἐπεθύμει νὰ ἐξακριβώσῃ ἕαν, ὥς εἶχε φημολογηθῇ ἐν Κρήτῃ, εἶχεν ὄντως καθυποβληθῇ εἰς ἀργίαν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ διὰ τίνα λόγον. Ἡμέραν τινά, ὅτε ὁ Φιλανθρωπηνός ἐπεσκέφθη τὸν Πατριάρχην, ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου, μαθόντος ὅτι εἶναι Κρήτης, ἕαν ἐγνώριζε τὸν ἱερέα Μιχαὴλ Καλοφρενᾶν καὶ ἕαν τὸν θεωρῇ δράστην ὧσων ἀποδίδονται εἰς αὐτόν. Ὁ Φιλανθρωπηνός ἀπεκρίθη ὅτι γνωρίζει τὸν ἱερέα τοῦτον ὥς καλὸν ἄνθρωπον, οὐδὲν δὲ κακὸν γνωρίζει περὶ αὐτοῦ. Μετὰ πολλὰς ἄλλας ἐρωτήσεις, ὁ Πατριάρχης, βλέπων ὅτι ὁ Νικόλαος ἐπέμενε εἰς τὸ ὅτι οὐδὲν κακὸν γνωρίζει περὶ τοῦ ἱερέως, παρωργίσθη καὶ ἀπέπεμψε αὐτόν. Ἀλλ' ὁ Καλοφρενᾶς, ἔχων οἰκειότητα μετὰ μοναχοῦ τινος Κρητός, ὀνόματι Βαρλαάμ, εἶδε παρὰ τούτῳ ἐπιστολὴν τοῦ Ἀρσενίου, μοναχοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ [ἐν Κρήτῃ], πρὸς τὸν Βαρλαάμ, διαλαμβάνουσαν κατηγορίας κατ' αὐτοῦ. Τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, μεθύσας τὸν Βαρλαάμ, ὁ Καλοφρενᾶς ὑψήρπασεν ἐκ τοῦ κελλίου του. Τὴν ἐπιστολὴν ἀνέγνωσε καὶ ὁ Φιλανθρωπηνός καὶ διεπίστωσε ὅτι ὁ ὡς ἄνω μοναχὸς Ἀρσένιος ἔγραψεν εἰς τὸν Πατριάρχην περὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὸν εἰρημένον ἱερέα Μιχαὴλ καὶ

ὅτι ἐμφανίζεται ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Πατριάρχου ἐν Κρήτῃ. Ἐγγραφε δ' ἐν αὐτῇ ὁ Ἀρσένιος ὅτι ἀποστέλλει τρόφιμά τινα καὶ δύο δουκᾶτα εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ ἐξήτει διάφορα πράγματα, ὡς δύνανται αἱ ἀρχαὶ νὰ διαπιστώσουν ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιστολῆς, ἥτις εὑρεται εἰς χεῖρας τοῦ Μιχαήλ. Ὁ Φιλανθρωπηνὸς πάντως, ἐν Κωνσταντινουπόλει εὐρισκόμενος, ὑπερημύνθη τοῦ βενετικοῦ κράτους, ἀποδοκιμάζων τὰς ἐπεμβάσεις εἰς Κρήτην τῶν ἐν Ρωμανίᾳ καὶ τὸν γράψαντα ἐκ Κρήτης ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Πατριάρχην, διότι ταῦτα πάντα ἀπαρέσκουν εἰς τὴν Βενετίαν. Ἐπικαλεῖται δὲ μάρτυρας τῶν ὧν εἶπεν ἐκεῖ τὸν Vitali Dandolo καὶ ἄλλους ἐν Κωνσταντινουπόλει Βενετοὺς ἢ Κρητας.

2

Ἀνάκρισις τοῦ αὐτοῦ, ἀπὸ 24 Ἰανουαρίου

Ὁ ἀνωτέρω Νικόλαος [Φιλανθρωπηνός], ἀνακριθεὶς [ἐκ δευτέρου], ἵνα ὁμολογήσῃ τὴν πραγματικὴν αἰτίαν τῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταβάσεώς του καὶ τί εἶπε καὶ ἔπραξε καὶ μετὰ τίνων ἦλθεν εἰς συνεννοήσεις ἐκεῖ, ἀπεκρίθη ὅτι ὁ εἰρημένος ἱερεὺς Μιχαήλ [Καλοφρενᾶς], φίλος ὢν καὶ κουμπᾶρος του, κατὰ τὸν παρελθόντα Αὐγούστου [1418] τῷ ἀνεκοίνωσεν ὅτι, ὡς ἤκουσεν, ἐφημολογήθη περὶ αὐτοῦ ὅτι ἐστερήθη τῆς ἀδείας νὰ ἱεουργῇ καὶ ὅτι τοῦτο διέδωσεν ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος. Παρεκάλεισε λοιπὸν τὸν Νικόλαον νὰ μεταβῇ μετ' αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν πρὸς τὸν Πατριάρχην, ἵνα ἐξακριβώσῃ τὸ πρᾶγμα καί, ἐὰν ὄντως ἀληθεύῃ, ἐνεργήσῃ μετ' αὐτοῦ πρὸς ἀθώωσιν ἢ ἄρσιν τῆς ποινῆς του. Ὁ Νικόλαος, καμφθεὶς πρὸ τῶν παρακλήσεων τοῦ Μιχαήλ, μετέβη μετ' αὐτοῦ καὶ δι' ἐξόδων αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐνεφανίσθησαν ἀμφότεροι εἰς τὸν Πατριάρχην. Ὁ Πατριάρχης, ἐρωτηθεὶς περὶ τῆς αἰτίας τῆς εἰς τὸν Μιχαήλ ἐπιβληθείσης ἀργίας, εἶπεν ὅτι ὁ ἐκ Μαρουλᾶ μοναχὸς Ἀρσένιος κατήγγειλεν ὅτι ὁ ἱερεὺς Μιχαήλ εἶχε νυμφευθῇ μετὰ τινος γυναικὸς πρῶην μοναχῆς, ἣν ἀπέσυρεν ἐκ τῆς μονῆς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων. Διὰ τοῦτο ὁ Πατριάρχης καθυπέβαλεν αὐτὸν εἰς ἀργίαν καὶ δὲν ἤθελε νὰ τὸν ἀκούσῃ, ἐκτὸς ἐὰν ἀνέμενεν οὗτος μέχρι τοῦ Μαρτίου τὴν ἔλευσιν τοῦ κατηγοροῦ τοῦ Ἀρσενίου, ὁπότε θὰ τὸν ἤκουε καὶ θὰ ἔκρινε τὸ δίκαιον. Ἀδυνατοῦντες ὁμῶς ἀμφότεροι ν' ἀναμείνουν ἐπὶ τοσοῦτον, ἐπανῆλθον εἰς Χάνδακα. Οὐδὲν ἄλλο ἐλέγχθη ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου.

Ἐρωτηθεὶς, ἐὰν μετέβη πρὸς τὸν μοναχὸν Ἰωσήφιον [= τὸν Βρυένιον], ὅστις ἐξωρίσθη ὑπὸ τῆς βενετικῆς ἐξουσίας ἐκ Κρήτης, καὶ τί διημέφθη μεταξὺ των, ἀπεκρίθη ὅτι, ἐπειδὴ εἶχεν ἀκούσει ὅτι ὁ ρηθεὶς Ἰωσήφιος ἦτο ὁ γραμματεὺς καὶ τὸ οὖς τοῦ Πατριάρχου, μετέβη πρὸς αὐτὸν μετὰ τοῦ εἰρημένου ἱερέως [Μιχ. Καλοφρενᾶ], ἵνα παρακαλέσῃ αὐτόν, διότι ἐλέγχθη ὅτι ὁ Ἰωσήφιος ἦτο ὁ εἰσηγηθεὶς τὴν εἰς ἀργίαν ὑποβολὴν τοῦ τελευταίου. Ὁ

Ἰωσήφιος ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἀναμειγνύεται εἰς τὰ τοιαῦτα καὶ ὅτι οὐδὲν ἐπεθύμει νὰ εἴπῃ εἰς τὸν Νικόλαον. Ἀλλ' ὁ Νικόλαος εἶχε πληροφορηθῇ παρ' ἄλλων ὅτι ὁ Ἰωσήφιος ἦτο ὁ πρωταίτιος τῆς ἀργίας τοῦ εἰρημένου ἱερέως. Μετέβη λοιπὸν καὶ εἶπε πρὸς αὐτὸν ὅτι κακῶς ἐπραττεν ἀναμειγνυόμενος εἰς τὰ τοιαῦτα καὶ ὅτι ἡ διαβεβαίωσίς του [περὶ μὴ ἀναμείξεώς του] ἦτο ἀναληθής. Ἀπεχώρησε δὲ ὠργισμένος καὶ δὲν ἠθέλησε νὰ ἐπανέλθῃ πρὸς αὐτόν. Συνέταξε μάλιστα καὶ ἐπιστολήν, ἣν προώριζε διὰ τὸν Ἰωσήφιον (καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς διὰ τὸν Πατριάρχην), ἐν ᾗ ἐξέθετε τὰς κακὰς πράξεις τοῦ Ἰωσήφiou, ἵνα ὁ Πατριάρχης τιμωρήσῃ τοῦτον. Τὴν ἐπιστολήν ταύτην δὲν ἠδυνήθη, ἕνεκα τῆς αἰφνιδίας ἀναχωρήσεώς του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ν' ἀποστείλῃ εἰς τοὺς ἀνωτέρω, κατέχει ὁμῶς αὐτὴν ὁ εἰρημένος ἱερεὺς [Μιχ. Καλοφρενᾶς].

3

Ἀνάκρισις τοῦ ἱερέως Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ

Ὁ ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς, κάτοικος Χάνδακος, ἀνακριθεὶς περὶ τῆς αἰτίας τῆς προσφάτου μεταβάσεώς του εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἀπεκρίθη ὅτι μετέβη χάριν προσκυνήσεως καὶ πρὸς πώλησιν 5-10 βυτίων οἴνου. Παρεδέχθη ὡς ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν παρελθόντα Αὐγουστον [1418], ἐπειδὴ ἐφημολογήθη, μετὰ τὴν ἐκ Ρωμανίας ἐπάνοδον εἰς Χάνδακα τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου, ὅτι αὐτὸς καθυπεβλήθη εἰς ἀργίαν καὶ οὕτω πάντες ἀπέφευγον νὰ προσέρχωνται εἰς τὴν λειτουργίαν του, καὶ ἐπειδὴ ἐλέγχθη ὅτι ὁ ἀνωτέρω μοναχὸς εἶχεν ἀνακοινώσει τοῦτο ἐκ μέρους τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Μιχαὴλ μετέβη πρὸς τὸν Ἀρσένιον καὶ τὸν ἠρώτησεν εἰ ἡ εἵδησις ἀληθεύῃ, ἀλλ' ὁ Ἀρσένιος ἀπεκρίθη ὅτι οὐδὲν γνωρίζει. Παρὰ ταῦτα ὑπῆρχε φήμη ὅτι ὁ Ἀρσένιος καὶ τις ὀνόματι Ugolinus Sarmea εἶχον εἶπει τοῦτο. Διὰ τοῦτο ὁ Μιχαὴλ, πρὸς ἀποκατάστασίν του, μετέβη [εἰς Κωνσταντινούπολιν] πρὸς τὸν Πατριάρχην. Ὁ Πατριάρχης, μαθὼν τὸ ὄνομά του, ἠρώτησεν αὐτὸν εἰ εἶναι ὁ ὑποπεσὼν εἰς διάφορα παραπτώματα καὶ ἀνέφερε τινὰς τῶν κατ' αὐτοῦ κατηγοριῶν, αἵτινες ἀπεκάλυψεν ὅτι ὑπεβλήθησαν ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ἀρσενίου. Ὁ Μιχαὴλ διεκήρυξεν ὅτι αὗται ἦσαν ψευδεῖς. Τότε οἱ περὶ τὸν Πατριάρχην [= οἱ συνοδικοὶ] ἀπεφάνθησαν ὅτι ἀργία ἐπιβάλλεται εἰς ἱερέα μόνον εἰ καὶ κατήγορος ἐμφανισθῇ καὶ ἀποδείξῃ τὴν κατηγορίαν δι' ἐπτὰ μαρτύρων, ἦτο δίκαιον λοιπὸν νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸν Μιχαὴλ τὸ ἱερουργεῖν, μέχρι τῆς προσελεύσεως τοῦ κατηγοροῦ του καὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν μαρτύρων, ὅτε καὶ θὰ ἐκρίνετο εἰ ἔπρεπεν ὄντως νὰ πεθῇ εἰς ἀργίαν. Ὁ Πατριάρχης τότε εἶπεν εἰς τὸν Μιχαὴλ ὅτι ἡδύνατο ν' ἀναχωρήσῃ καὶ δὲν ἦτο ἀργός, ἀλλ' εἰ ἂν προσήρχετο ὁ κατήγορός του, ὥφειλε καὶ αὐτὸς νὰ ἐμφανισθῇ ἐνώπιον τοῦ Πατριάρχου καὶ ἀπολογηθῇ. Οὕτως ὁ Μιχαὴλ ἀνε-

χώρησεν. Ὁ ἀνακρινόμενος προσέθεσεν ἐπίσης ὅτι ἐν Ρωμανίᾳ εὕρισκόμενος συνῆψε φιλίαν πρὸς μοναχὸν Κρήτα ὀνόματι Βαρλαάμ, ἀπουσιάζοντα ἐκ Κρήτης ἀπὸ εἰκοσαετίας περίπου [1398], ἐν τῷ κελλίῳ δὲ τούτου εἶδεν ἐπιστολήν, ἣν ὑπεξήρυσεν ὥς ἀφορῶσαν εἰς αὐτόν. Τὴν ἐπιστολήν εἶχε γράψει πρὸς τὸν Βαρλαάμ ὁ προειρημένος Ἀρσένιος ἐκ Κρήτης, ἵνα κατηγορήσῃ τὸν Μιχαήλ. Ἐξ αὐτῆς προκύπτει ὅτι ὁ Βαρλαάμ ἔγραψε καὶ πρὸς τὸν Πατριάρχην καὶ ἀπέστειλεν εἰς αὐτόν καὶ τροφίμα καὶ δύο δουκάτα, ἐξῆται δὲ τὴν γνώμην του ἐπὶ τινων περιπτώσεων κλπ., ἦτο λοιπὸν ὁ Βαρλαάμ βικάριος [= ἑξαρχος] τοῦ Πατριαρχοῦ ἐν Κρήτῃ, παρὰ τὴν θέλησιν τῆς βενετικῆς ἐξουσίας. Τὴν ἐπιστολήν ὁ Μιχαήλ προσάγει εἰς τὰς ἀρχάς, ἵνα λάβουν γνώσιν τοῦ περιεχομένου τῆς.

4

Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὸ λατινικὸν *
τῆς ἐκ Κρήτης ἐπιστολῆς τοῦ ἱερομονάχου Ἀρσενίου
πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει μοναχὸν Βαρλαάμ
[γραφείσης τὸ φθινόπωρον τοῦ 1418]

Τιμιώτατε ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Βαρλαάμ, ὑγιαίνοις κατὰ τὸν διπλοῦν ἄνθρωπον σὺν τῷ ἀγίῳ σου πατρὶ καὶ πᾶσι τοῖς σὺν σοί, ὅτι καὶ ἐγὼ ὑγιαίνω ἄχρι τοῦ νῦν, τῇ τοῦ παναγίου Θεοῦ βοηθείᾳ. Καίτοι, τὸ κατ' ἀλήθειαν, λίαν ἡσθένησα ἐξ ὅτου τὴν Κρήτην κατέσχον, οὐ ἕνεκα οὐκ ἐγραψά σοι. Πέμπω τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ λάγηνον μίαν ταριχευτῶν διὰ Νικολάου τοῦ Ἀμαράντιου καὶ δουκάτα δύο χρυσᾶ. Σπούδασον τοίνυν παραλαβεῖν αὐτὰ καὶ προσκόμισον τῷ δεσπότῃ τῷ ἡμετέρῳ. Αἰτῶ δὲ τὸν ἡμέτερον δεσπότην ζητήματα δύο περὶ ἱερῶν. Πρῶτον μὲν, ἐάν, δίχα λόγου τινὸς καὶ αἰτίας, ἱερεὺς πατάξῃ ἕτερον ἱερέα, τίνοι κανόνι ὑπόκειται ὁ μὴ ἀμαρτῶν. Δεύτερον δέ, εἰ ἱερεὺς τις προσίει ἢ γοητευτρίᾳ ἢ τινι τῶν ἀπὸ κυάμων μανιευομένων, τίνοι καὶ οὗτος ὑπόκειται. Ταῦτα καὶ τῷ ἡμετέρῳ γράφω δεσπότῃ, γράφω δὲ καὶ σοί, ἵνα καὶ σὺ διὰ λόγου παραστήσῃ τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ. Δεήθητι δὲ καὶ ὑπὲρ πνευματικοῦ τινος, ὅσον ἔνεστί σοι, ὑπὲρ οὗ τοὺς δύο χρυσίλους πέμπω ὄνομα δὲ τοῦ πνευματικοῦ Νεόφυτος. Ἀποστέλλω δέ σοι διὰ Νικολάου τοῦ Ἀμαράντιου ἱσχάδας σύκων δώδεκα, ὡς πέμπει σοι Νεῖλος ὁ πνευματικὸς πατήρ, καὶ τυρὸν ἕνα ἐγώ. Ποίησον μετανοίας τῷ πατρὶ Ἰωσηφίῳ, ὃ πέμπω κουρούπιον κρέατος παστοῦ. Δεήθητι μικρόν,

* Τὸ πρωτότυπον ἑλληνικὸν κείμενον τῆς ἐπιστολῆς δὲν διεσώθη, ἀλλὰ μόνον ἡ λατινικὴ μετάφρασις αὐτοῦ. Διὰ τῆς ἐκ νέου μεταφορᾶς τῆς μεταφράσεως ταύτης εἰς τὴν ἑλληνικὴν, ἣν παρέχομεν ἐνταῦθα ἀντὶ περιλήψεως, ἐγένετο ἀπόπειρα ποιᾶς τινος προσεγγίσεως εἰς τὴν πιθανὴν γλωσσικὴν μορφήν τοῦ πρωτοτύπου, ἄνευ βεβαίως ἀξιώσεων ἀκριβείας.

ἵνα μαθήσῃ, τί ἡβουλήθη ποιῆσαι αὐτόσε παραγενόμενος ὁ παπᾶς Μιχαήλ, ὁ τῆς καλογραίας ἀνὴρ, καὶ γράψον ἡμῖν. Καὶ Θεὸς καταξιώσαι με τοῦ ἰδεῖν ὑμᾶς. Αὐτόσε πέμψει τινά, αἰτούμενος τὸ τοῦ πνευματικαίου λειτούργημα, τῆς Κλαρεντίας δῆλον ὅτι. Καὶ δῆλωσον τῷ ἡμετέρῳ δεσπότῃ ὅτι τό γε νῦν κοσμικός ἐστι καὶ μάλιστα ὅτι γυναῖκα ἡγάγετο ἐκ τοῦ ἰδίου τόπου, ἥτις καὶ ἐτελεύτησεν. Ἐποίησε δὲ τοῦτον καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἀργὸν ἢ καθηρημένον. Νῦν δέ, χρεῖα περιπεσών, βούλεται πνευματικός καταστῆναι. Καὶ δῆλωσον ὥς ἀπὸ σοῦ τῷ πατριάρχῃ, μηδεὶς ἐτέρου εἰδότης.

Τὸ συστατήριον τοῦ πνευματικοῦ ἀξιώματος γράμμα, περὶ οὗ σοι γράφω, δεθήνῃ ἐγχειρισθῆναι ἀνδρὶ ἀγαθῷ, ἀλλ' εἰ παραγίγνεται ὁ κύρ Νικόλαος ὁ Ἀμάραντος εἰς Κρήτην, δοθεῖν αὐτῷ τὸ γράμμα καὶ παρακληθῆτω. Εἴης ὁγαίωνων καὶ γράψον ἡμῖν διὰ τῆς πρώτης ἐλευσομένης νηός, ἵνα γνῶμεν τὰ καθ' ὑμᾶς. Ἐν τῇ τοῦ ἁγίου πατριάρχου ἐπιστολῇ δοκᾷτα ἐννοεῖται καὶ ἴσθι καὶ αὐτός.

5

Ἀνάκρισις τοῦ πνευματικοῦ Ἀρσενίου,
ἐκ τῆς μονῆς τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου ἐν Μαρουλᾷ Χάνδακος

Ὁ ἱερεὺς Ἀρσένιος, πνευματικός, κατοικῶν ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου τοῦ Μαρουλᾶ [ἔξωθι τοῦ Χάνδακος], ἀνακριθεὶς ὑπὸ τῆς ἐξουσίας ὁμολόγησεν ὅτι αὐτὸς ἔγραψε καὶ ἀπέστειλε τὴν πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει διαμένοντα Κρητὰ μοναχὸν Βαρλαάμ ἐπιστολήν, ἥτις ἐπεδείχθη εἰς αὐτόν· ὁμολόγησεν ἐπίσης ὅτι ἔγραψε καὶ ἀπέστειλεν ἐτέραν ἐπιστολήν πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ζητῶν παρὰ τούτου συμβουλήν δι' ἐκκλησιαστικά τινα ζητήματα. Ἐρωτηθεὶς ἐὰν ἐγνώριζεν ὅτι ἀπαρέσκει εἰς τὴν βενετικὴν ἀρχὴν ἢ μετὰ τῆς Κρήτης καὶ τοῦ Πατριάρχου ἀλληλογραφία, ἀπεκρίθη ὅτι δὲν ἐνόμιζεν ὅτι ἔγραφέ τι ἐπιζήμιον καθ' οἷονδῆποτε τρόπον διὰ τὴν Βενετίαν, ὅτι θὰ προετίμα νὰ ὑποστῇ τὴν μεγίστην τῶν ποινῶν παρὰ νὰ γράψῃ ἢ πράξῃ τι ἀπαρέσκον εἰς τὴν Βενετίαν, δὲν ἐγνώριζεν ὅμως ὅτι ἀπηγορεύετο νὰ γράψῃ τις πρὸς τὸν Πατριάρχην, διότι διέμενεν ἐπὶ δωδεκαετίαν ἐν τῇ νήσῳ Ντία, ἐν τῷ ἐρημητηρίῳ, ἐνθα φυσικὸν ἦτο νὰ εἶναι ἀπληροφόρητος. Ὅ,τι ἔγραψε πάντως ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ λάβῃ συμβουλὰς ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν τινων θεμάτων καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο. Ἐρωτηθεὶς ἐὰν διέδωκεν ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ ὅτι ὁ ἱερεὺς Μιχαήλ Καλοφρενᾶς εἶχε στερηθῇ τῆς ἀδείας τοῦ ἱερουργεῖν καὶ διατί εἶπε τοῦτο, ἀπήντησεν ὅτι, ὅτε μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὁ Δημήτριος Istrigo, ἔμπορος, μεταβὰς καὶ αὐτὸς ἐκεῖ, εἶπεν εἰς αὐτόν ὅτι ὁ Καλοφρενᾶς τὸν εἶχε παρακαλέσει νὰ ἐνεργήσῃ ὅπως οὗτος τύχῃ συγχωρήσεως, διότι ἔλαβεν ὥς σύζυγον μοναχήν. Ὁ Δημήτριος ἐζήτησε τὴν περὶ τοῦ πρακτέου συμβουλήν τοῦ Ἀρσενίου, ὅστις ἀπέτρεψεν

αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ν' ἀναμειχθῇ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην. Ὁ Δημήτριος ὁμοῦς ἐδήλωσεν ὅτι, ἐπειδὴ παρεκλήθη, ἐπεθύμει νὰ ἐνεργήσῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ εἰρημένου ἱερέως. Ὅτε ὁμοῦς ἡμέραν τινὰ ὁ Ἀρσένιος ἐνεφανίσθη πρὸ τοῦ Πατριάρχου, ἠρωτήθη ὑπὸ τούτου ἐὰν ἀληθεύουν τὰ κατὰ τοῦ Καλοφρενᾶ λεγόμενα καὶ ἐβεβαίωσεν ὅτι ἀληθεύουν. Τότε ὁ Πατριάρχης εἶπε: « Μὴ ἀκούετε τὴν λειτουργίαν τοῦ ἡ μὴ ἔχετε αὐτὸν ἱερέα ».

6

Ἀπόφαισις περὶ καταδίκης τοῦ Νικ. Φιλανθρωποῦ,
τοῦ Μιχ. Καλοφρενᾶ καὶ τοῦ πνευματικοῦ Ἀρσενίου,
ἀπὸ 25 Ἰανουαρίου 1419 [βενετ. ἔτ. 1418]

Ἡ βενετικὴ διοίκησις τῆς Κρήτης ἐπληροφόρηθη ὅτι ὁ Κρήτης ἱερεὺς Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς εἶχεν ἔλθει ἐκ Ρωμανίας, ἀφοῦ ἐπέτυχε ν' ἀπαλλαγῇ τῶν κατ' αὐτοῦ ὑπ' ἄλλων Ἑλλήνων προσαφθεισῶν κατηγοριῶν, καθ' ὧς εἶχε νυμφευθῇ μοναχὴν τινὰ καὶ δι' ὧς δὲν ἠδύνατο νὰ ἱεουργῇ. Ἡ ἐξουσία ἐπελήφθη ἀνακρίσεων, διότι θέλησις τοῦ βενετικοῦ κράτους δὲν ὑπῆρξε ποτέ, ὅπως ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἀσκῇ ἐν Κρήτῃ τὴν ἐξουσίαν τοῦ καὶ ἔχῃ ἀνάμειξιν εἰς τὰ ἐνταῦθα γιγνόμενα, καὶ τοῦτο διὰ τὸ καλὸν καὶ τὴν ἡσυχίαν τῆς νήσου. Ἠκούσθησαν αἱ ὁμολογίαι τοῦ Νικολάου Φιλανθρωποῦ, ἐπονομαζομένου Νικολάου παπᾶ, τοῦ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶ καὶ τοῦ πνευματικοῦ Ἀρσενίου, κατοικοῦντος ἐν τῇ μονῇ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου τοῦ Μαρουλά. Ἐλήφθη ὑπ' ὧσιν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀρσενίου τούτου πρὸς πνευματικόν τινὰ ἐν Ρωμανίᾳ, ἐξ ἧς καταφαίνεται ὅτι ὁ Ἀρσένιος ἀποκαλεῖ τὸν Πατριάρχην δεσπότην αὐτοῦ καὶ ζητεῖ συμβουλὰς καὶ ὑποβάλλει αἰτήματα εἰς αὐτόν. Διεπιστώθη ἐκ τῶν ὧς ἄνω ὁμολογιῶν ὅτι ὁ εἰρημένος ἱερεὺς Μιχαὴλ [Καλοφρενᾶς] μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ καὶ ὅτι ὁ Νικόλαος Φιλανθρωπὸς συνεβούλευσε καὶ ἐβοήθησεν αὐτὸν καὶ ἐμεσολάβησε πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἀπαλλαγῆς καὶ ὅτι ὁ Ἀρσένιος ὑπῆρξεν ἡ κυριωτάτη αἰτία τοῦ ταξιδίου τοῦ Καλοφρενᾶ, διότι αὐτὸς εἶχε προκαλέσει τὴν τιμωρίαν τοῦ. Ἐλήφθη προσέτι ὑπ' ὧσιν ὅτι ἡ βενετικὴ Πολιτεία οὐδέποτε ἠθέλησεν ὅπως διατρίβῃ Ἑλλήν ἐπίσκοπος ἐν Κρήτῃ ἢ χειροτονηταί τις Ἑλλήν ἱερεὺς, εἰ μὴ τῇ μεσολαβήσει τῶν καστελλάνων τῆς Κορώνης καὶ τῆς Μεθώνης, καὶ πόσα δεινὰ καὶ σκάνδαλα θὰ ἠδύναντο νὰ προκληθοῦν εἰς βάρος τοῦ βενετικοῦ κράτους ἐν Κρήτῃ, ἐὰν οἱ ἱερεῖς οὗτοι ὑπετάσσοντο εἰς τὸν Πατριάρχην καὶ ἐὰν αἱ κρίσεις καὶ αἱ καταδίκαί τοῦ Πατριάρχου ἴσχυον ἐν τῇ νήσῳ. Διὰ ταῦτα πάντα καταδικάζονται ὁ μὲν Νικόλαος Φιλανθρωπὸς εἰς ὀκτάμηνον, ὁ δὲ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς εἰς τετράμηνον καὶ ὁ ἱερεὺς Ἀρσένιος εἰς ἐνιαυσίαν φυλάκισιν.

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

φ. 216r

1418, mense januario, die XXIIJ

Nicolaus Filantropinó, prenomínatus Nicola papa, habitator Candide, coram dominio constitutus et interrogatus de plano dicere causam, propter quam ipse iuit nuper in Constantinopolem, respondit quod ipse
 5 iuit pro emendis coloribus et folis argenti et alia sibi necessaria pro arte pictorie, quam exercet, et associauit se etiam cum papate Michaelē Calofrona, qui similiter iuit Constantinopolem cum aliquibus butis vini vendendi ibidem. Qui quidem papas Michael dixit qualiter fuerat dictum et diuulgatum contra eum hic Candide quod fuerat sibi inter-
 10 dicta celebratio misse per patriarcham Constantinopolis et volebat scire, si fuerit verum quod fuerit facta dicta interdictio et propter quam causam. Et quadam die, dum iste Nicolaus iret ad uidendum patriarcham in suo patriarchatu, stando sic, dictus patriarcha interrogauit || istum Nicolaum || vnde erat, iste vero respondit quod erat Cre-
 15 tensis; et ipse interrogauit istum, si cognoscebat suprascriptum papatem Michaelē Calofrona et si sciebat quod ipse commisisset aliqua, que sibi opponebantur; et iste respondit quod cognoscebat dictum papatem esse bonum hominem et nil mali sciebat de ipso. Et factis multis interrogationibus isti Nicolao per dictum patriarcham et semper res-
 20 pondente isto Nicolao se nescire aliquid mali pro ipso papate, dictus patriarcha iratus fuit contra istum Nicolaum et dixit isto: *vade via, maledicte!* et expulit istum a se. Dictus autem papa Michael habuit familiaritatem vnus calogeri Cretensis, qui vocatur Barlaam, et dum conuersaretur in cella sua, dictus papas vidit vnā litteram, quam
 25 suprascriptus calogerus Arsenius de monasterio Sancti Anthonij de Marula scripserat dicto Barlaam contra dictum papatem Michaelē. |
 φ. 216v Quam litteram voluit dictus papa habere et procurare, tandem quod habuit eam isto modo; nam inuitauit dictum calogerum Barlaam et dedit sibi tantum de vino ad potandum, quod ipse fuit inebriatus tali-
 30 ter, quod dictus papa accepit dictam litteram de celula sua et ipse calogerus non sensit aliquid. Quam litteram iste Nicolaus legit et vidit quod dictus calogerus Arsenius videtur scripsisse suprascripto patriarche de factis dicti papatis et apparet quod ipse sit tamquam vicarius patriarche in ista terra. Per quam litteram || scribebat || calogerus qua-
 35 liter mittebat aliquas confectiones et duos ducatos dicto patriarche, petens ab eo aliqua, sicut videre poterit dominatio per litteram illam,

que est in manibus suprascripti papatis Michaelis. Qua litera habita
per dictum papatem in Constantinopoli, iste Nicolaus substinebat
honorem dominationis nostre, dicens quod dominatio nostra non vole-
bat quod aliquis de Romania haberet precipere in Creta alicui, quia
illi de Romania erant proditores et mali homines, et quod faciebat
male ille, qui scripserat uel scribebat literas de Creta patriarche et
alijs calogeris contra alios clericos, quia ista non placebant dominationi
nostre. Et ista verba et similia hijs iste Nicolaus dixit etiam tunc
in Romania ser Vitali Dandulo et alijs Venetis siue Cretensibus, qui
tunc erant ibi.

21 via διαρθρώθη ὑπὸ τοῦ γραφέως ἐκ τοῦ *vias* || 42 πρὸ τοῦ *scripserat* εἰς
γραφῇ *feci*, ὅπερ ἀκολουθῶς διεγράφη.

2

di XXIIIIJ suprascripti

Suprascriptus Nicolaus coram dominio constitutus et interrogatus
quod debeat dicere propriam causam, propter quam iste iuit in Con-
stantinopolim et quid tractauit et fecit et dixit ibi, et cum quibus per-
sonis, respondit quod suprascriptus papa Michael est amicus et compa-
ter istius Nicolai et in mense augusti nuper elapsi ipse papa, tamquam
amicus et compater suus, dixit isti Nicolao qualiter ipse audiuerat |
dici quod publicatum erat per plateas qualiter ipse fuit priuatus de
celebratione misse et dicebatur quod calogerus Arsenio dixerat hoc.
Ita quod rogabat ipse papa istum Nicolaum quod deberet ire secum in
Constantinopolim ad patriarcham, pro videndo et sciendo veritatem
istius priuationis sue et, si erat id, quod dictum fuit de ipso, quod iste
deberet procurare cum isto papate quod absolueretur siue licentiaretur
de dicta priuatione. Ita quod iste Nicolaus, rogatus multum a dicto
papate, ascensit et iuit secum, ad expensas dicti papatis, vsque Con-
stantinopolim, vbi comparuit cum dicto papate ad presentiam patri-
arche et dixit sibi: «*Domine, audiuius in Candida quod vos fecistis*
istum papatem cessare a celebratione misse, et qua de causa fecistis
hoc?» et dictus patriarcha dixit qualiter calogerus Arsenius de Marula
dixerat sibi quod dictus papa habebat in vxorem unam mulierem, qui
prius fuerat calogrea, et ipse acceperat eam de monasterio Sanctorum
Apostolorum et desponsauerat eam in palatio, quia fuit pro ea con-
demnatus in offitio aduocatorum, et propter istam causam priuauerat

70 eum de missa et nolebat eum audire, ita quod deberet ire uias ad bonum, sed, si uellet differe vsque ad mensem martij, quod veniret etiam suus accusator Arsenius, tunc audiret eum et fieret de ipso sicut iudicium iudicaret. Et iste Nicolaus, audiens ista, dixit dicto papati: «*Reuertamur ad ciuitatem*», id est Candidam, quia iste non poterat
 75 differe tantum ibi, et sic dictus papa dixit quod nolebat stare amplius ibi ad iudicium, sed uenire huc, et sic recesserunt inde et venerunt huc et non fuit aliud factum per dictum papatem uel istum, in presentia dicti patriarche. Interrogatus, si iuit ad Iosiffium calogerum, qui fuit bannitus per dominationem de Creta, et quid tractauit uel fecit uel dixit
 80 sibi, respondit quod audiuerat iste Nicolaus quod dictus Iosiffius erat |
 φ. 217v secretarius et auris patriarche, iuit iste Nicolaus cum dicto papate ad ipsum Iosiffium, pro rogando eum super dicto casu, quia fuit dictum quod ipse Iosiffius etiam consulerat super priuatione dicti papatis. Qui Iosiffius dicebat quod non inpediebat se in talibus et quod nolebat
 85 dicere aliquid dicto Nicolao. Sed iste Nicolaus sciuerat ab alijs qualiter dictus Iosiffius fuerat causa priuationis dicti papatis, et iuit ad eum et dixit sibi quod male faciebat inpedire se in talibus rebus et quod id, quod ipse calogerus dixerat isti Nicolao, non fuerat directum, sed dicebat contrarium veritatis. Et recessit iste iratus et turbatus a dicto
 90 Iosiffio, et noluit ire amplius ad eum, tantum ad accipiendum comeatum ab eo. Et propter istud iste Nicolaus composuit vnam epistolam, quam volebat destinare dicto Iosiffio et copiam eius volebat mittere patriarche, dicendo et scribendo sua mala opera, vt dictus patriarcha faret conditionem dicti Iosiffij, qualiter est malus homo, et quod
 95 cognoscat eum qualis est. Quam epistolam non potuit mittere predictis, propter subitum recessum suum de Constantinopoli, sed eam habet papa suprascriptus.

84 πρὸ τοῦ *inpediebat* εἶχε γραφὴν *inpre*, ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη || 85 *iste* ἐπαληψθέν ὠβέλισα.

3

Papa Michali Calofrona, habitator burgi Candide, coram dominio
 99 constitutus et interrogatus de plano dicere propter quam causam ipse iuit
 φ. 218r nuper | Constantinopolim, respondit quod iuit pro inclinando in ecclesijs et pro vendendo quinque seu decem butas vini, quas habebat. Et est verum quod in mense augusti nuper elapsi, quia fuit diuulgatum in ista terra, postquam de Romania reuersus fuit Candidam || Arse-

nus || calogerus, quod iste papa Michali fuit interdictus siue suspensus
 105 a celebratione misse, taliter quod omnes vitabant venire ad audiendum
 missam eius, et fuerat dictum quod dictus calogerus publicauerat et
 dixerat hoc ex parte patriarche Constantinopolis, iste iuit ad dictum
 calogерum et interrogauit eum, si erat verum quod ipse dixerit istud,
 vt sciret iste papa prouidere de factis suis, ne remaneret cum infama.
 110 Dictus autem calogerus respondit se nichil scire de hac re, sed
 nichilominus fama erat quod ipse calogerus et quidam nomine Vgolinus
 SarMEA dixerant dicta verba. Propter quod, pro purgatione sua,
 iste iuit ad presentiam patriarche suprascripti, qui patriarcha interro-
 gauit tunc istum papatem vnde erat et quod erat nomen suum, et iste
 115 respondit se esse de Creta et nomen suum expressit sibi. Et tunc
 dictus patriarcha dixit: *«es tu ille qui fecisti sic et sic?»* et narrauit
 aliqua, de quibus fuerat iste accusatus. Tunc iste papa respondit sibi,
 dicens: *«Domine, ubi est qui me accusat de istis? ego non sum in culpa»*;
 et ipse patriarcha dixit: *«Calogerus Arsenius accusauit te de*
 120 *istis criminibus et quid dicis?»* et iste papa dicebat quod non erant
 vera ea que opponebantur sibi. Tunc illi de capitulo predicti patriarche
 φ. 218v dixerunt quod non erat iustum, quod iste periret et staret | suspensus
 a celebratione misse, quia, si sacerdos debebat suspendi a celebratione
 diuini officij, oportebat prius, quod accusator esset presens et quod
 125 probaretur per septem testes saltem, id quod obieiebatur sibi, ita quod
 debebat iste papa permitti ad celebrandum et quod non staret ociosus,
 postquam non est probatio facta contra eum, sed quando veniet ille,
 qui eum accusauit, et examinabuntur testes, tunc poterit cognosci si
 debebit fieri sibi suspensio. Et sic || dictus || iste patriarcha dixit isti
 130 papati quod iret et non esset suspensus de officio diuino, sed, si accu-
 sator suus veniret contra eum, quod tunc ipse debeat || etiam || ire ad
 presentiam dicti patriarche cum sua defensione. Et sic recessit inde.
 Item dixit dictus papa quod in Romania fecit amicitiam cum vno calo-
 gero Cretense, qui vocatur Barlaam, qui abest de Creta, iam sunt anni
 135 XXti uel circa. Et dum conuersaretur iste papa in cela dicti calogeri
 domesticæ, vidit vnam literam, que fuerat scripta dicto calogero, quam
 suspicatus fuit iste papa quod fuisset sibi contra ipsum de Creta,
 propter quod abstulit iste papa eam et legit et vidit quod suprascrip-
 ptus papa Arsenius scripserat eam contra istum papatem. Per quam
 140 literam ipse calogerus videtur quod scripserit || etiam || patriarche su-
 prascripto et quod miserit sibi confectiones et ducatos duos, petens cer-
 tum consilium super aliquibus casibus, in qua litera tangitur etiam de
 factis istius papatis, ita quod videretur quod dictus calogerus esset

vicarius suprascripti patriarche in hac terra, contra intentionem domi-
 145 nationis. Vnde presentat dictam literam dominio, quod videat eam et
 que in ea scripta sunt.

143 πρὸ τοῦ videretur εἶχε γραφῇ αὐ, ὅπως ἀκολούθως διαγράφη.

4

φ. 219r

Translatio de greco in latinum

Honorabilissime inter monachos sacerdotes Barlaam, Vtinam, se-
cundum duplicem hominem, cum sancto patre tuo, et omnibus || ratio-
 150 *nibus || tuis, quia et ego sanus sum usque nunc, iuuamine omnis sancti*
dei. Preter per veritatem multum fui infirmatus ex quo appuli Cre-
tam; propter hoc nec scripsi tibi. Mitto domino nostro vnam lagenam
confectionum per Nicolaum Amarado et ducatos duos aureos; procura
ergo, accipe eos et porta domino nostro. Peto autem domino nostro duas
 155 *petitiones de sacerdotibus: primum quidem si, absque verbo et causa,*
sacerdos percusserat alium sacerdotem, qua canone iuuatur qui non
peccat; secundum autem, si quis sacerdos iuerit siue ad coniuratricem
siue sortilegam ex fabis, quo iuuatur et ille; hec scribo et domino no-
stro, scribo autem ea et tibi, ut et tu ore exponas domino nostro. Soli-
 160 *cita autem et pro vno confessore, quantum potes, pro quo mitto ducatos*
duos; nomen autem spiritualis Neophytus. Mitto tibi per Nicolaum
Amarado panes ficuum, quas tibi mittit spiritualis pater Nilus, XIj
et vnum caseum ego. Fac letanias patri Yosiffio et mitto sibi vnum
vrceolum fetarum. Sollicita minutim quod scias, quid uoluerit facere
 165 *iste, qui accedit illuc, Michael papas, calogree vir, et scribe nobis; et*
deus me faciat dignum videre vos. Illuc mittet quemdam, petens digni-
tatem spiritualitatis, de Clarentia id est. Et expone domino nostro quod
adhuc mundanus || est || et magis quod feminam assumpsit de proprio
 φ. 219v *loco, que et decessit. Habuit etiam hunc et | episcopus ociosum uel su-*
 170 *spensum. Nunc autem quia uiduauit vult effici confessor spiritualis; et*
expone a te ad patriarcham, nemine alio sciente.

Constitutium spiritualitatis confessionis, quod tibi scribo, sollicita
dare homini bono, sed, si ueniet ser Nicolaus Amarandus in Cretam,
sibi da scripturam et sollicita. Salueris, et scribe nobis cum primo
 175 *naugio, quod veniet, ut sciamus qualiter estis; intus literam sancti*
patriarche sunt ducati et scias et tu.

168 feminam διώρθωσα (πρβλ. uiduauit 170): secundam ὁ κώδιξ.

5

Papa Arsenius pneumaticus, habitator monasterij Sancti Antho-
 nij de Marula, coram dominio constitutus et interrogatus de plano, si
 ipse scripsit vnam litteram calogero Barlaam, Cretensi, qui moratur in
 180 Constantinopoli, que litera fuit sibi ostensa, respondit quod sic ipse
 scripsit eam et misit || illam || dicto calogero Barlaam. Interrogatus, si
 scripsit et misit aliquam aliam litteram patriarche Constantinopolis pro
 aliqua causa, respondit quod sic scripsit sibi, petens consilium ab eo
 super aliquibus casibus spiritualibus. Interrogatus, si sciebat quod dis-
 185 plicet dominationi quod aliquis scribat de hac terra suprascripto patri-
 arche uel quod dictus patriarcha scribat alicui in hac terra, qua re ergo
 presumpsit iste calogerus scribere dicto patriarche, respondit quod non
 credebat scribere aliquid, quod esset oneris dominationis aliquo modo,
 non tantum ibi, sed nehic etiam quia vellet potius pati maximam pe-
 190 nam, quam velle scribere uel facere aliquid, quod non placeat domi-
 nationi, nec sciebat quod esset vetitum quod aliquis scriberet dicto
 φ. 220r patriarche, quia iste calogerus stetit in insula Standee per annos XIj
 in heremitorio illo, vbi non poterat scire, si displicebat dominio ad
 scribendum dicto patriarche, et id, quod iste calogerus scripsit, erat
 195 pro habendo consilium super aliquibus casibus spiritualibus et non
 pro aliqua alia intentione. Interrogatus, si dixit et publicauit in terra
 ista qualiter erat priuatus de celebratione misse papa Michael Calo-
 frena, et qua de causa dixit hoc, respondit quod, quando iste caloge-
 rus iuit Constantinopolim, Dimitrius Ystrigo, mercator, iuit etiam illuc
 200 et dixit isti calogero qualiter dictus papa Calofrenas rogauerat eum
 quod debeat inpetrare et procurare solutionem pro dicto papate, quia
 ipse acceperat vnam calogream in vxorem; et volebat consulere dictus
 Dimitrius istum calogereum, quid debebat facere et iste calogerus dixit
 sibi quod deberet dimittere ad querendum talia, quia non erat bonum
 205 quod ipse misceret istas res. Ipse autem Dimitrius dixit: «ego fui
 rogatus et volo interrogare et querere ad obtinendum licentiam siue
 solutionem pro dicto papate». Quando autem dictus calogerus fuit in
 presentia patriarche, quadam die, ipse patriarcha interrogauit istum
 calogereum, si cognoscebat suprascriptum Calofronam et si erant vera
 210 aliqua, que dicebantur contra eum; et iste calogerus respondit quod
 cognoscebat ipsum papatem Calofronam et quod veritas erat de illis,
 que obieiebantur siue dicebantur de ipso papate; et tunc ipse patriarcha
 dixit: «non audiatissam eius siue non habeatis ipsum papatem».

Di 25 ianuarii 1418

- 215 Cum facta fuisset conscientia regimini Crete quod quidam papas
 Michali Calofrona de Creta venerat de partibus Romanie et fecerat se
 absolui de certa oppositione sibi facta per aliquos Grecos, unde non
 poterat missam celebrare, quia culpabatur desponsasse quamdam calo-
 220 gream, et ideo per dictum regimen facta fuisset inquisitio superinde,
 quia intentio dominationis nunquam fuit quod patriarcha Constanti-
 nopolis exerceat hic suum patriarchatum neque permiscat se in factis
 huius insule, pro bono et pacifico statu huius insule. Et audita confes-
 sione Nicole Filantropino, prenominate Nicola papa, ac suprascripto
 Michali Calofrona ac papate Arsenio, pneumatico, habitatore videlicet
 225 monasterij sancti Anthonij de Marula, visa etiam quadam litera missa
 per suprascriptum papatem Arsenium pneumatico ad partes Romanie,
 per quam euidenter apparet suprascriptum papatem Arsenium appel-
 lare patriarcham dominum suum et petere consilia et facere petitiones,
 habito per confessiones suprascriptas dictum papatem Michali iuisse
 230 Constantinopolim pro faciendo se absolui a dicta oppositione et dictum
 Nicolaum Filantropino dedisse ei consilium et fauorem et fuisse media-
 torem ad obtinendum absolutionem predictam, et suprascriptum papa-
 tem Arsenium fuisse causam potissimam itineris dicti papatis Michali
 234 Calofrona, quia fecerat ipsum excommunicari, considerato etiam quod
 φ. 221r dominatio ducalis nunquam voluit aliquem episcopum | Grecum hic
 manere nec aliquem Grecum debere fieri papatem, nisi per medium
 dominorum castellanorum Coroni et Mothoni, et quanta mala et scan-
 dala possent sequi in preiudicium status comunis Venetiarum in hac in-
 sula, si per istos papates daretur obedientia dicto patriarche et si iudicia
 240 et condemnationes dicti patriarche haberent hic locum, cundemnatus est
 suprascriptus Nicolaus Filantropino, prenominate Nicola papa, quod
 stare debeat octo menses in carceribus. || Item || cundemnatus est su-
 prascriptus papas Michali Calofrona, quod stare debeat menses quatuor
 in carceribus. Item cundemnatus est suprascriptus papas Arsenius quod
 245 stare debeat uno anno in carceribus.

232 πρὸ τοῦ *itineris* εἶχε γραφῇ *et teneas* (;), ὅπερ ἀκολούθως διεγράφη ||
 238 *dicto patriarche* προστεθειμένον μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου διὰ παραπομπῆς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1

2. *Nicolaus Filantropino, praenominatus Nicola papa*. Ὁ Νικόλαος Φιλανθρωπηνός δὲν προκύπτει ἐκ τῶν ἐγγράφων ὅτι ἦτο ἱερεὺς, παρὰ τὴν δευτέραν ταύτην προσωνυμίαν *Νικόλας Παπᾶς*, τὴν ὁποίαν ἔφερε.

12 - 13. *ad videndum patriarcham*. Ἦτοι τὸν Ἰωσήφ τὸν Β', περὶ οὗ βλ. ἀνωτέρω, σ. 96, σημ. 1 - 2.

13 - 14. *dictus patriarcha interrogavit istum Nicolaum unde erat*. Ὁ ἰσχυρισμός οὗτος δὲν φαίνεται ἀληθής. Ἄν ὁ Πατριάρχης Ἰωσήφ Β' οὐδὲ καὶ ἐγνώριζε τὸν Φιλανθρωπηνόν, ὁ Καλοφρενᾶς δὲν θὰ εἶχε χρησιμοποίησι τοῦτον ὡς μεσολαβητὴν παρὰ τῷ Πατριάρχῃ. Ὁ Φιλανθρωπηνός ὅμως, ἐκ φόβου κινούμενος, προσεπάθησεν εἰς τὴν πρώτην ταύτην κατάθεσίν του ν' ἀποκρύψῃ τελείως τοὺς μετὰ τοῦ Ἰωσήφ Β' συγγενικοὺς δεσμούς του (βλ. ἀνωτέρω, σ. 96 - 97), παριστῶν ὅτι προσήλθεν ὡς ἄγνωστος καὶ ἀπεπέμφθη κακῶς ὑπ' αὐτοῦ.

34. *per quam litteram scribebat calogerus...* Αὐτούσιον τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης παρατίθεται περαιτέρω (= ἐγγρ. 4).

45. *ser Vitali Dandulo*. Οὗτος θὰ ἦτο γνωστός Βενετὸς τῆς Κρήτης, παρατυχὼν τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει.

2

67 - 68. *de monasterio Sanctorum Apostolorum*. Ἡ μονὴ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων, ἣτις ἔκειτο — ὡς καὶ ἡ τοῦ Ἀγ. Ἀντωνίου, ἔνθα ὁ Ἀρσένιος — εἰς τὸν Μαρουλάν, προάστιον τοῦ Χάνδακος, καὶ ἦτο προφανῶς γυναικεία, μαρτυρεῖται καὶ ἐκ δύο ἐγγράφων, ἀπὸ 1 καὶ 2 Ἀπριλίου 1390, ἐκδεδομένων ἤδη ὑφ' ἡμῶν εἰς «Κρητικά Χρονικά», τόμ. 12 (1958), σ. 396 - 397 καὶ μνημονευόντων τὸν τότε πνευματικὸν αὐτῆς μοναχὸν Θεοστήρικτον.

68 - 69. *et desponsaverat eam in palatio, quia fuit pro ea condemnatus in officio advocatorum*. Ὁ Καλοφρενᾶς λοιπὸν εἶχε καταδικασθῇ ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης διὰ τὰς μετὰ τῆς μοναχῆς σχέσεις του καὶ εἶχεν ὑποχρεωθῇ νὰ νυμφευθῇ αὐτήν, βεβαίως πρὸ τῆς ἱερωσύνης του.

78 - 79. *Interrogatus, si iuit ad Iossiffium calogерum, qui fuit bannitus per dominationem de Creta*. Πρόκειται, ὡς ἐλέχθη καὶ ἀνωτέρω (σ. 98 - 99), περὶ τοῦ Ἰωσήφ Βρυεννίου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐπιβεβαιοῦται διὰ τῆς ἐπισήμου μαρτυρίας ταύτης ἡ εἰκασία τῶν ἐρευνητῶν Τωμαδάκη καὶ Loenertz ὅτι δὲν ἀνεχώρησεν ἐθελουσίως ἐκ Κρήτης, ἀλλ' ἀπηλλάθη βιαίως ὑπὸ τῶν βενετικῶν ἀρχῶν.

86. *et iuit ad eum*. Πρόκειται περὶ δευτέρας ἐπισκέψεως τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ πρὸς τὸν Βρυέννιον. Ὁ ἰσχυρισμός τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ ὅτι αὕτη ἐγένετο μόνον καὶ μόνον πρὸς διαμαρτυρίαν διὰ τὴν μὴ ὑποστήριξιν τοῦ Καλοφρενᾶ ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου δὲν φαίνεται πιστευτός. Προφανὴς εἶναι ἡ πρόθεσις τοῦ ἀνακρινομένου νὰ παραστήσῃ εἰς τὰς βενετικὰς ἀρχὰς ὅτι διέκειτο δυσαρέστως καὶ μᾶλλον ἐχθρικῶς πρὸς τὸν πολέμιον τούτων Βρυέννιον.

96 - 97. *sed eam habet papa suprascriptus*. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Φιλανθρωπηνοῦ πρὸς τὸν Βρυέννιον, ἣν κατεῖχεν ὁ Καλοφρενᾶς, δὲν ἔχει περιληφθῇ εἰς τὴν δικογραφίαν εἴτε διότι δὲν ἀνευρέθη παρὰ τῷ Καλοφρενᾶ εἴτε διότι δὲν ἐκρίθη περιέχουσα ἐνοχοποιητικὰ στοιχεῖα. Δέον λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ἀπολεσθεῖσα.

3

98. *Papa Michali Calofrona*. Τὰς περὶ τούτου γνωστὰς ἄλλοθεν εἰδήσεις ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 95 - 96, σημ. 3.

102. *In mense augusti nuper elapsi*. "Ἦτοι κατ' Αὐγούστον τοῦ 1418.

111 - 112. *Ugolinus Sarmea*. Τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶναι ἄγνωστον ἄλλοθεν εἰς ἡμᾶς.

121. *illi de capitulo praediti patriarchae*. "Ἦτοι ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος.

124 - 125. *et quod probaretur per septem testes*. Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διαδικασίας καὶ δὴ τῆς ὑποχρεώσεως τοῦ κατηγοροῦ ὅπως ἀποδείξῃ τὴν κατηγορίαν διὰ πλειόνων μαρτύρων βλ. Νικολάου Μίλας, Τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τῆς ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας... ἐκ τοῦ γερμανικοῦ... μεταγλωττισθέν ὑπὸ Μελετίου Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις, 1906, σ. 683-684 καὶ ἰδίᾳ Κωνστ. Μ. Ράλλη, Ποινικὸν Δίκαιον τῆς Ὄρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις, 1907, σ. 554 - 555.

129 - 130. *iste patriarcha dixit isti papati quod iret*. "Ὁ Πατριάρχης προφορικῶς ἐπέτρυσεν εἰς τὸν Καλοφρενᾶν ὅπως ἱερουργῇ ἐκ νέου, ἀφοῦ καὶ προφορικῶς εἶχε διατάξῃ τὴν ἀργίαν του.

134 - 135. *Barlaam, qui abest de Creta, jam sunt anni XXti vel circa*. Κατὰ ταῦτα ὁ Βαρλαάμ ἐγκατέλειπε τὴν Κρήτην περὶ τὸ 1398, ὅτε δηλ. περίπου καὶ ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ἐξορισθῇ καὶ αὐτὸς ὁμοῦ μετὰ τοῦ Βρυεννίου, ἀφοῦ μάλιστα, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς πρὸς αὐτὸν ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρσενίου (βλ. ἔγγρ. 4), ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπεκοινωνεῖ μετὰ τοῦ Βρυεννίου καὶ τοῦ Πατριάρχου καὶ εἰσηγεῖτο πρὸς τὸν τελευταῖον ζητήματα τῶν ὀρθοδόξων τῆς Κρήτης.

4

151 - 152. *ex quo appuli Cretam*. "Ὁ Ἀρσένιος εἶχεν ἐπανακάμψῃ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Κρήτην ὀλίγον πρὸ τοῦ Αὐγούστου 1418, ὅτε καὶ διέδωκε τὴν περὶ ἀργίας τοῦ Καλοφρενᾶ εἰδήσιν (βλ. ἔγγρ. 3). Τὴν δὲ παροῦσαν ἐπιστολὴν ἔγραψε πρὸς τὸν Βαρλαάμ ἑβδομάδας τινὰς ἢ μῆνας μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν του, πάντως δὲ μετὰ τὴν εἰς Κωνσταντινουπόλιν μετάβασιν τοῦ Καλοφρενᾶ, ἧς ποιεῖται ἐνταῦθα μνείαν (στ. 164 - 165).

152. *domino nostro*. "Ἦτοι εἰς τὸν Πατριάρχην.

153. *confectionum*. Πιθανῶς πρόκειται περὶ παστοῦ κρέατος ἢ παστῶν ἰχθύων.

157 - 158. *si quis sacerdos iverit sive ad conjuratricem sive sortilegam ex fabis*.

"Ὅτι οἱ Κρήτες τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶχον τὴν συνήθειαν νὰ καταφεύγουν « μάγοις καὶ μάντρεσι, ἀθιγγάνοις καὶ γόησι » ἀναφέρει ψέγων τοῦτο ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος· βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, "Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη, σ. 118. Ἐκ τῆς παρουσίας ἐπιστολῆς τοῦ Ἀρσενίου μαρτυροῦμεν ὅτι καὶ εἰς ἱερωμένους ἀκόμη εἶχεν ἐπεκταθῇ ἡ συνήθεια αὕτη.

158 - 159. *Haec scribo et domino nostro*. "Ἡ πρὸς τὸν Πατριάρχην ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἀρσενίου, ἣτις διεβιβάζετο διὰ τοῦ αὐτοῦ Βαρλαάμ (βλ. στ. 175 - 176), δὲν διεσώθη, ὁ Ἀρσένιος ὅμως παρεδέχθη (βλ. ἔγγρ. 5, στ. 181 - 184) ὅτι ἔγραψε καὶ ἀπέστειλεν αὐτήν.

161. *Nomen autem spiritualis Neophytus*. Τὸ πρόσωπον τοῦτο δὲν ἠδυνήθημεν νὰ ταυτίσωμεν.

162. *spiritualis pater Nilus*. Πιθανῶς ὁ Νεῖλος Νταμιλᾶς, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω (βλ. σ. 100, σημ. 1).

163 - 164. *unum urceolum fetarum*. Ἐν τῇ μεσαιωνικῇ λατινικῇ feta (καὶ feda) εἶναι τὸ ἀρνίον. Ὑποθέτομεν λοιπὸν ὅτι θὰ πρόκειται περὶ κρέατος παστοῦ, ἐντὸς μικροῦ πηλίνου δοχείου (*urceolum*), τοῦ καὶ νῦν λεγομένου κουρουπιού.

165. *Michael papas, calogreae vir*. Ἦτοι ὁ Μιχαὴλ Καλοφρενᾶς.

166 - 167. *petens dignitatem spiritualitatis de Clarentia...* κλπ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ 1417 ἀρξαμένας ἐπιτυχεῖς πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ Δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ Θεοδώρου Β' τοῦ Παλαιολόγου ἐναντίον τοῦ Centurione Zaccaria ἡ Γλαρέντζα, ἐγκαταλειφθεῖσα ὑπὸ τούτου, περιήλθεν εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ τυχοδιώκτου Oliverio Franco, ὅστις, ὡς ἀναφέρεται ἐν ἐπισήμῳ βενετικῷ ἐγγράφῳ ἀπὸ 12 Δεκεμβρίου 1418 (παρὰ Κ. Ν. Σάθρα, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, τόμ. 1, Paris, 1880, σ. 102), ἦτο «*capitaneus domini despoti*» (βλ. καὶ Jean Longnon, L'Empire Latin de Constantinople et la Principauté de Morée, Paris, 1949, σ. 350-351, ἐνθα καὶ μνεῖα τῶν ἄλλων πηγῶν καὶ προσφάτως G. Schirò, Una cronaca in versi inedita del secolo XV «*Sui Duchi e I Conti di Cefalonia*» ἐν «*Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses 1958*», München, 1960, σ. 535-536, ἐνθα νέαι περὶ τῶν τότε τυχῶν τῆς πόλεως εἰδήσεις ἐξ ἀνεκδότου στιχουργήματος). Ἡ παλαιὰ πρωτεύουσα τῆς Ἀχαΐας καὶ δευτέρα εἰς σημασίαν (μετὰ τὰς Πάτρας) πόλις τῆς βορείου Πελοποννήσου, περιερχομένη ὀριστικῶς — ὡς τοῦλάχιστον θὰ ἐπιστεῦθῃ — εἰς χεῖρας τοῦ βυζαντινοῦ Δεσπότη, θὰ ἡδύνατο νὰ ἐλύσῃ καὶ μακρόθεν Ἕλληνας ὀρθοδόξους κληρικούς, οἷος ὁ Καλοφρενᾶς. Ἡ πληροφορία ὅμως αὕτη φέρεται μόνον ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ τοῦ Ἀρσενίου, ὅστις, διὰ νὰ ματαιώσῃ τὰς ἐπιδιώξεις τοῦ Καλοφρενᾶ, συνιστᾷ εἰς τὸν Βαρλαάμ νὰ διαβάλλῃ τοῦτον τεχνήντως εἰς τὸν Πατριάρχην.

5

192. *in insula Standeae*. Πρόκειται περὶ τῆς ἐναντι τοῦ Χάνδακος νησίδος Ντίας (ἀρχ. Δίας), ἣτις καὶ εἰς ἄλλα ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς φέρεται ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον *Standea* (βλ. Σπυρ. Μ. Θεοτόκη, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281-1385, τεύχος II, ἐν Ἀθήναις, 1937, σ. 186, στ. 8-9, ἔτους 1375) ἢ *Standia* (H. Noiret, Documents inédits, σ. 96, σημ. 1, ἔτους 1398).

199. *Dimitrius Istrigo*. Βλ. περὶ τούτου ὅσα ἐσημειώσαμεν ἀνωτέρω, σ. 95, σημ. 1.

6

234. *quia fecerat ipsum excommunicari*. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὁ Καλοφρενᾶς δὲν εἶχεν ἀφορισθῇ, ἀλλ' ἀπλῶς εἶχε τεθῇ εἰς ἀργίαν.

236 - 237. *nec aliquem Graecum debere fieri papatem, nisi per medium dominorum castellanorum Coroni et Mothoni*. Ἡ παλαιότερα γνωστὴ ἀπόφασις περὶ τῶν πρὸς χειροτονίαν τῶν Κρητῶν Ιερέων ἔξω τῆς Κρήτης ἀπαιτουμένων διατυπώσεις εἶναι ἡ τῆς 23 Ὀκτωβρίου 1360, ἡ ἐκδεδομένη ὑπὸ E. Gerland, Das Archiv des Herzogs von Kandia, Strassburg, 1899, σ. 61-62. Βλ. περὶ τοῦ θέματος καὶ G. Hoffman, Nuove fonti per la storia profana ed ecclesiastica di Creta nella prima metà del secolo XV, εἰς «*Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*», τόμ. Β', Ἀθήναι, 1955, σ. 465-469 (ὅπου καὶ σχετικὴ ἀλληλογραφία μεταξὺ τῶν ἀρχῶν τῆς Κρήτης καὶ τοῦ καστελλάνου Μεθώνης καὶ Κορώνης ἀπὸ 1424 καὶ 1451) καὶ προσφάτως Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ ὀρθόδοξοι παπάδες ἐπὶ Ἐντοκρατίας καὶ ἡ χειροτονία αὐτῶν, «*Κρητικὰ Χρονικά*», τόμ. 13 (1959), σ. 39-72 (ιδία σ. 61 κ.ἐξ.).

Μ. Ι. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

23 - 11 - 1960

ΛΑΝΘΑΝΟΥΣΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΤΟΥ ΙΣ' ΑΙΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΠΙΛΗΨΙΑΣ ΩΣ ΛΟΓΟΥ ΔΙΑΖΥΓΙΟΥ

Ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Βυζαντίου δὲν ἐδέχθη τὴν παραφροσύνην (μανίαν) ὡς λόγον διαζυγίου¹, ἐν ᾧ οἱ πολιτικοὶ νόμοι, ἄλλοτε μὲν ἐδέχοντο² — ὑπὸ ὠρισμένας προϋποθέσεις: διαρκείας τῆς νόσου, ἐλπίδος ἰάσεως ἢ οὐ καὶ βαθμοῦ ἐντάσεως αὐτῆς —, ἄλλοτε δὲ παρέλειπον³ τὸν λόγον τοῦτον. Πάντως κατὰ τὸ μεταγενέστερον βυζ. Δίκαιον φαίνεται κρατήσασα ἡ καθιέρωσις τοῦ λόγου τούτου διαζυγίου⁴. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἐγένετο προσπάθεια

¹ Πρβλ. Νικόδημου Μίλας (μετάφρ. Μελ. Ἀποστολοπούλου), Τὸ ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς ὁρθ. ἀνατ. Ἐκκλησίας (Ἀθ. 1906), σ. 908, Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας, κανὼν ις', ἐν Ράλλη-Ποτλῆ, Συντ. 4, 340, Φωτίου, Νομοκ. ΙΓ', λ', αὐτόθι 1, 330, Ματθαίου Βλαστάρη, Γ', κεφ. κς', αὐτόθι 6, 198, ἀπόφ. Συνόδου πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ 1748, ἐν Μ. Θεοτοκᾷ, Νομολογία τοῦ οἴκουμ. Πατριαρχείου (Κπ. 1897) 251.

² Πανδ. 24. 3. 22 § 7, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, Ν. 111 καὶ 112, Βασιλικά 28. 8. 22 §§ 7-8. Πρβλ. Δ. Γκίνη, ἐν ΕΕΒΣ 29 (1959) 349 ἐπ.

³ Ἰουστιν. Ν. 22 καὶ 117, Πρόχειρος Νόμος ΧΙ, Ἐπαναγωγή ΧΧΙ, Ποίημα Μιχαήλ Ἀτταλειάτου, ΙΘ' ιη', Ηῤῥημ. Πρόχειρος 12 § 8. Ἡ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων (2 § 13) ρητῶς ἀποκλείει τὴν παραφροσύνην ὡς λόγον διαζυγίου: « εἰ δὲ συμβῇ ἐξ αὐτῶν ἓνα μετὰ τὸν γάμον ὑπὸ δαίμονος κυριευθῆναι, τοὺτους ἐκ τῆς τοιαύτης αἰτίας ἀπ' ἀλλήλων μὴ χωρίζεσθαι ».

⁴ Ἀρμενοπούλου 4. 1. 15 καὶ 4. 15. 5 καὶ ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Ἀλ. Σπανοῦ (1744), σ. 277 καὶ 339, συν. ἀπόφ. τοῦ 1874 πατρ. Κωνσταντινουπόλεως, ἐν Μ. Θεοτοκᾷ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 254, Κουνάλη Κριτοπούλου, ἀνέκδοτος Νομοκάνων (1498;), ἐν χφ. ΕΒΕ, 1426, φ. 120α, κεφ. ΟΖ', Μαλαξοῦ, ἀνέκδοτος Νομοκάνων ἐν τῇ ἀρχικῇ μορφῇ του (1561), ἐν χφ. Μ. Ἰβήρων 287, φ. 120β, κεφ. ΤΝΑ', Φωτεινοπούλου, Νομικὸν Πρόχειρον (1765) Α 23 § ιδ', Θεοφίλου Καμπανίας, Νομικὸν (1788;) Γ' § 18, Κώδιξ Μολδαβίας (1816-1817) Α' β' § 143 δ'. Ἀντιθέτως, ἡ ἀνέκδοτος Ἐπιτομὴ Νόμων τοῦ Ἀτταλειάτου, κατὰ παράφρασιν Θεοδοσίου Ζυγομαλά (1575) ἐν χφ. ΕΒΕ 2140 καὶ ὁ Κώδιξ Οὐγγροβλαχίας (1818) παραλείπουν τὴν παραφροσύνην ὡς λόγον διαζυγίου. Ἡ πρακτικὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων καθιέρωσε τὴν παραφροσύνην ὡς λόγον διαζυγίου καὶ μάλιστα ἄνευ τῶν προϋποθέσεων τῶν Νεαρῶν 111 καὶ 112 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ· πρβλ. Ἀνασπ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ ἑλλ. ὁρθ. Ἐκκλησία καὶ τὸ διαζυγίον, ἐν π. Ἀρχ. Ἰδιωτ. Δικαίου 13 (1946), σ. 231 καὶ τὴν αὐτόθι (σημ. 2) παραθεσιν σχετικῶν ἀποφάσεων.